

Kiss Tamás

A „magyarságtól” a
„romániai magyar társadalomig”.
Az erdélyi társadalomkutatás és változó
témakonstrukciói a népesedéssel foglalkozó
szövegek alapján¹

A tanulmány azokat az eljárásokat elemzi, amelyek segítségével az elmúlt évtizedekben az erdélyi magyar társadalomtudomány saját, változó megnevezésekkel illetett tárgyát (“magyarságot”, „romániai magyar társadalmat”, „magyar népességet”) megalkotta. A szerző a népesedés kérdéskörét helyezi középpontba, de nem csupán demográfiai tanulmányokat vizsgál. Kiss Tamás szociológus, demográfus, az RMDSZ Ügyvezető Elnökség alkalmazottja. e-mail: t.kiss77@rmdsz.ro.

A jelen tanulmány kiindulópontja Pierre Bourdieu (1998) a kulturális alkotások elemzésére kidolgozott modellje, amelyben Bourdieu különbséget tesz az állásfoglalások tere (jelen esetben a társadalomtudományi diskurzus) és a pozíciók mezeje között, s e két, homológoknak feltételezett struktúra közötti megfelelést vizsgálja. Az állásfoglalásokat (a műveket, esetünkben a társadalomtudományos kijelentéseket) olyan diskurzív stratégiákként értelmezi, amelyek célja a mezőn belüli pozíció megőrzése vagy javítása. Ugyanakkor a mező az, ami kijelöli a referenciakeretet (a lehetséges állásfoglalások halmazát és azok viszonyítási pontjait), amely által a szereplők számára a külvilággal – elemzésünkben elsősorban a politikai hatalommal – szemben bizonyos fokú autonómiát biztosít.²

Mivel a múlt rendszerben a népesedés kérdéskörével kapcsolatos „állítások” (diskurzív aktusok) egy, elsősorban a két világháború közötti népi referenciák által dominált, történetileg előre megalkotott tematikus térhez igazodtak, a kommunista hatalomhoz (és annak népesedéspolitikájához) lojális megnyilatkozások is kettős értelmet kaptak. Márpedig ezen a ponton „felfesleni

---

1. Tanulmányom egy terjedelmesebb szövegre alapoz. Az elemzés során az 1957-ben Gáll Ernő által újraindított Korunk folyóirat – az 1957 és 1989 közötti legfontosabb társadalomtudományos fórum – hasábjain megjelent népesedési írásokat, illetve több, a múlt rendszerben napvilágot csak könyv formájában látott szisztematikusan. A rendszerváltást követően a *Korunk*, a *Magyar Kisebbség és az Erdélyi Társadalom* népesedéssel foglalkozó írásait, valamint az kívül szintén született demográfiai tematikájú könyveket vizsgáltam. A jelen tanulmány természetesen nem tér ki a hosszabb szövegben tárgyalt minden egyes kérdésre.

2. Bourdieu az autonómiát nem úgy fogja fel, mint a művészeti alkotások létrehozói vagy az akadémiai szféra függetlenségét az őket körülvevő tágabb kontextustól vagy az aktuális politikai projektektől – szerinte a hatás egy sajátos áttételen keresztül érvényesül, amely a prizma által megtört fény (“törésmutató”) metaforáján keresztül szemléltethető.

látszik” az elemzés során követett, a pozíciók és a diskurzus szétválasztására építő alapmodell. Ebből kiindulva vizsgálatom két kulcsproblémára összpontosít:

1. A különböző társadalomtudományos konstrukciókban hogyan tételeződik a „magyarság”/ „magyar társadalom” mint kisebbségi közösség viszonya a modernizációhoz?

2. Hogyan tételeződik a kutatói (vagy a tíz-tizenöt éve divatos szóhasználattal élve: értelmiségi) pozíció viszonya a hatalomhoz, illetve a vizsgált társadalomhoz („magyarsághoz”, „néphez”, népesedéshez, mindennapokhoz stb.)?

Tanulmányom első fele a hatvanas évek végén/hetvenes évek elején létrejött és megszilárdult diskurzív eljárásokat mutatja be, majd az előbb említett két probléma mentén tárgyalom a diskurzus kilencvenes évektől tetten érhető elmozdulásait. Az előbbieket nem pusztán történeti szempontból érdekesek. Az eljárások amelyekben keresztül az értelmiség a hetvenes-nyolcvanas években a „magyarságot” (mint közösséget) megformálta, az azokat létrehozó társadalomtörténeti kontextus megváltozása után is tovább éltek.³ A népesedés kérdésköre – a történetileg kialakult témakapcsolódások miatt – ráadásul e kollektivisták konstrukció egyik utolsó bástyája a társadalomtudományokban, így ezzel az előzetes referenciarendszerrel magunk is folyamatosan kénytelenek vagyunk számolni, amikor a népesedési kérdéseket érintő állításainkat pozícionáljuk. De a mai erdélyi társadalomtudományos gondolkodást – ezen belül pedig a népesedésről való beszélést – a múlt rendszer öröksége közvetlenebbül is befolyásolja, mégpedig hipotézisem szerint azáltal, hogy a mai „középgeneráció”⁴ fogalmi építkezése során negatív referenciaként szolgált.

A KONTEXTUS: AZ ÖTVENES ÉVEKTŐL A HATVANNYOLCAS VÁLTÁSIG

Az ötvenes évek: Az „egyket” problematizáló magyar diskurzusokkal szemben⁵ Romániában a két világháború között a népesedésről való beszéd neuralgikus pontja elsősorban a halandóság és a népegészségügy volt. Bár az '50–'60-as években az ezt artikuláló szociológiai és eugenetikai nyelvezetet⁶ a kommunista hatalom kiszorította a nyilvánosságból, bizonyos értelemben végrehajtotta az abban megfogalmazott követeléseket, jelesül azt, hogy az állam modernizációs aktorként vonult be a falusi társadalmi térbe (lásd Oláh 2001, 2005, Gagy 2004, 2005a). Né-

3. Biró A. Zoltán (1995), Lőrincz D. József (2004) és Bárdi Nándor (2004) mellett érvelnek, hogy a kilencvenes évek elitdiskurzusaira és intézményépítési stratégiáira a hetvenes-nyolcvanas években megformált kollektivisták magyarságkonstrukció nyomta rá a bélyegét

4. A középgenerációhoz azok a társadalomkutatók tartoznak, akik karrierje a kilencvenes évek legelején lendült neki, vagy teljesebben ki, szakmai szocializációjukban azonban döntő szerepet játszottak a nyolcvanas évek. Például: Biró A. Zoltán, Gagy József, Oláh Sándor, Lőrincz D. József, Magyar Nándor, Magyar Vincze Enikő, Salat Levente.

5. Az egykeutatók összefoglalását lásd Andorka 2001.

6. A két világháború között a modern egészségügyi rendszer kiépítésére vonatkozó követelés az eugenetikai diskurzusokban explicit vérségi szimbolikával társult. Ez az '50–'60-as években az egészségügyi rendszer kiépítése alatt pártvonalon kívülre került. Ám az ebben az időszakban fasisztaként aposztrofált eugenetikai vonulatot (Iuliu Moldovan, Petre Râmneamțu, Sabin Manuilă, Gheorghe Banu stb.) a Bukaresti Iskola szociológusaival együtt, a román társadalomtudomány, többek között Valdimir Trebici (1981, 1988, 1989) írásai nyomán, a hetvenes évektől ismét „felvállalta”. A két világháború közötti eugenetikai diskurzust Maria Bucur (2005) elemezte. Bokor Zsuzsa (2005) a kolozsvári prostitúcióra irányuló elemzéseiben keresztül azt dolgozta fel, ahogy a román nemzetépítő stratégiákkal összefonódott eugenetikai diskurzus a két világháború között az alapvetően magyarok és magyar anyanyelvű zsidók által domináns városi térben működött.

pesedési szempontból döntő, hogy ekkor épült ki az az állandó intézményhálózat (orvosi rendelők, állandó, helyben lakó személyzettel), amely már nemcsak „kampányszerűen” gyógyított. Mindez azonban csak egy eleme volt az új intézményrendszernek, amely a falvak életét átszervezte – az ötvenes években kezdődött ugyanis el annak az adminisztratív-értelmiségi rétegnek a kiformalódása, amely közvetítette a falvak felé a rendszer által propagált modernizációs mintát (vesd össze Bottoni 2005, Novák 2005, Gagyí 2005b). A népesedéspolitika szintjén prioritást élvező (csecsemő)halandóság⁷ visszaszorításában nyilvánvalóan az orvosi rendelőknek jutott a fő szerep, de az egészségügyi nevelésben a falusi értelmiség más csoportjai (elsősorban a pedagógusok) is jelentős részt vállaltak. Ez a *felvilágosítói* szerepkör – amelynek a világháború előtt is voltak előképei – volt az, amely a korszakban sok értelmiségi számára legitimé és vonzóvá tette a kommunista modernizációt, hiszen számukra ez nem (csak) a kollektivizálás, hanem gyermekhalandóság visszaszorításának az időszaka volt.

A népesedés kérdése elsősorban „egészségügyi propaganda” volt, ha egyáltalán megjelent a nyilvánosságban. Ennek ellenére a termékenység – jóllehet 1948–1955 között *de jure* abortusztilalom volt – gyakorlatilag nem problematizálódott: a magas termékenység nem volt „önérték”, kiváltképp, ha magasabb gyermekhalandósággal kapcsolódott össze (Veress 1957). Ugyanakkor az egészségügyi propagandát (a *felvilágosítást*) középpontba helyező diskurzusok tágabb kontextusa a falvak társadalomszerkezetének teljes átalakítását célzó projekt volt, amelyben a „tradíció”, „tradicionális” kifejezések és a köréjük szerveződő teljes szemantikai tartomány az elmaradottság szinonimájaként értelmeződött.

A hatvannyolcas fordulat: Ceaușescu hatalomra kerülésével több tekintetben is változások álltak be. Egyrészt a '60–'70-es évek fordulóján a diktatúra időlegesen felpuhult: az ideológiai érvek mellett a tervezési folyamatban (és a rendszer legitimitációjában) megnőtt a technikai-racionális érvrendszer súlya, valamint a lakossági fogyasztás és az életszínvonal is látványosan megemelkedett (Gagyí 2005a). Másrészt a román „különút” megfogalmazásával párhuzamosan előtérbe került a nemzeti retorika és nemzeti történelem a rendszert legitimáló szerepe. Harmadsorban az 1966/770. az abortuszt (újra) törvényen kívül helyező rendelettel, a népesedéspolitikában is radikális fordulat állt be (Kligman 2000).

A népesedéssel kapcsolatos szövegeket vizsgálva egyértelműen kirajzolódik, hogy Ceaușescu hatalomra kerülése az országos trendeket követve⁸ a magyar szaksajtóban (is) egyértelmű diskurzív váltást hozott. A nyolcvanas évekig a *Korunk*ban, a néprajz, népi kultúra mellett a népesedés volt a leggyakrabban megjelenő társadalomtudományos téma: a demográfiai közlemények folyamatos jelenléte⁹ mellett tematikus lapszámokat, illetve évkönyveket is szenteltek a témának.¹⁰ A népesedés kérdésköre a Kriterion Kiadó repertoárjában is viszonylag hangsúlyosá

7. Más kelet-európai országokhoz hasonlóan Románia a halandóság, különösen a csecsemőhalandóság, visszaszorításában ért el jelentős eredményeket, valójában ekkor alakultak ki a modern halandósági viszonyok (Ghețău 1978).

8. A román népesedési diskurzusok szerkezete elsősorban Vladimir Trebici és Vasile Ghețău különböző időpontokban készült írásain keresztül követhető nyomon. Arra azonban, hogy az országos trendek mennyiben és milyen áttételekkel tükröződnek a magyar nyelvű szövegekben, a jelen tanulmányban nem térek ki.

9. A *Korunk* 1967 és 1989 közötti számaiban 55 népesedéssel foglalkozó tanulmányt találtunk, ami a társadalomtudományok korabeli helyzetét és intézményes státusát figyelembe véve jelentős, hiszen Romániában – egy rövid ideig tartó fellendülést követően – a hetvenes évek közepére gyakorlatilag megszűnt az önálló társadalomtudományi képzés és a kutatás intézményrendszere is visszafejlődött.

10. Ilyen volt az 1971/9. és az 1977/12. lapszám, illetve a várossal-urbanizációval (1980), a családdal (1986) és a

vált – e tekintetben elsősorban Imreh István (1978) és Semlyén István (1980a, 1982) írásait kell kiemelnünk. Továbbá a korszakra irányuló társadalomtörténeti tanulmányok kimutatnak egy, a rendszer és a magyar értelmiségi elit közötti kiegyezést is. Bárdi Nándor, az erdélyi magyar „értelmiségi folklórhoz” hasonlóan, Ceaușescu hatalomra kerülésének kulcsmomentumaként értékeli az ún. *hatvannyolcas kompromisszumot* (2004): azt a találkozót, amelyen a prominens magyar értelmiségiek az anyanyelvhasználat és a nemzetiségi oktatás kérdését vetették fel a kommunista vezetésnek. Az értelmiségiek javaslatait a pártvezetés ugyan formálisan elutasította, a találkozót követően azonban egy sor nemzetiségi intézményt alakított ki. Ugyanakkor – miként a történeti munkák állítják – a meggyésítés egyes székelyföldi elitcsoportokat az 1968-as területi reform nyerteseivé tett (Gagy 1997, Lőrincz D. 2004:18–28, Novák 2006). Mindebből számunkra a változás azon aspektusa érdekes, hogy a magyar kisebbségi diskurzusban lehetőség nyílt a nemzeti retorika egyes elemeinek újratermelésére, természetesen szigorúan a rendszer által megszabott intézményes és kultúrpolitikai keretek közt maradva (Bárdi 2004:60).

Az 1972-ben kezdődő Ceaușescu-féle *nemzeti homogenizációs* politika azonban párhuzamosan azzal, hogy felmondta a hatvannyolcas kompromisszumot, a magyar elitet saját intézményes játékterének szűkülésével szembesítette. Ha meg akarjuk érteni, hogy ez miként hatott a magyar értelmiségi elit „tudatára” és diskurzusaira, azt kell nagyon világosan látnunk, hogy a kompromisszum felmondása nem volt explicit és nem kötődött konkrét dátumhoz, eseményhez: a magyar intézmények leépülése fokozatos volt, ráadásul parciális engedmények kísérték, ami oda vezetett, hogy sokak (valószínűleg a többség) számára a ’80-as évek végén is plauzibilis volt, hogy a rendszerrel a nemzeti retorika egyes elemeinek újratermelése érdekében kötött kompromisszum az egyetlen járható út (lásd Bárdi 2004).

MAGYARSÁG ÉS MODERNIZÁCIÓ: AZ ETNOGRÁFIAI PARADIGMA SZEREPE

A magyarság és a modernizáció kapcsolatát ’68 után döntően meghatározta az etnográfiai paradigma kiemelt szerepe abban, ahogy a magyar értelmiség saját közösségét látta és láttatta. A hatvanas évek végén bekövetkezett kultúrpolitikai váltást több szempontból is megközelíthetjük, az etnográfia státusa szempontjából azonban a „nemzeti múlt visszavételének” nevezhető aspektus érdekes. Ez a vidéki (nem akadémiai) értelmiség számára nem annyira a különböző, két világháború közötti gondolkodási iskolák rehabilitálását, mint a „népi hagyomány” újrafelfedezésének gyakorlati – a réteg ethoszát befolyásoló – jelentőségét adta. 1969-ben a Pionírszervezet Országos Tanácsa, „a néprajzi gyűjtőmunkálatok óriási nevelőerejét felismerve a gyermekek hazafias érzelmeinek kialakításában”, útjára indította a Kincskereső Mozgalmat, amely országos néprajzi és helytörténeti gyűjtőmozgalommá nőtte ki magát (Szabó 1976:75.). Ennek kapcsán azok a vidéki pedagógusok, akik korábban a kifejezetten tradícióellenes retorikára építő egészségügyi felvilágosító propagandát végezték, most a tradíciók felleltározása fele fordultak. A hagyományos – az ötvenes években „reakciós” és „nacionalista” hírében álló – néprajzi paradigma és a népi tradíciók újrafelfedezése országos trend volt, s e trend oldalvívén hajózott be a magyar önkéntes néprajzi gyűjtőmozgalom is, amikor a Pionírszervezet Országos Tanácsa

---

társadalmi változásokkal (1982) foglalkozó *Korunk Évkönyv*.

alárendeltségébe tartozó, magyar nyelvű *Jóbarát* gyermeklap is beindította a maga pályázatait, amelyek több ezer iskolást és több száz pedagógust mozgattak meg.¹¹

A gyűjtőmozgalom, illetve a magyar hagyományápolás intézményes támogatottsága a hetvenes évek végére – párhuzamosan azzal, hogy a rendszer fokozatosan felmondta a *hatvannyolcas kompromisszumot* – megszűnt, vagy legalábbis megcsappant. Addigra azonban, részben épp a kompromisszum felmondása következtében, a néprajzi paradigma az országos trendekhez viszonyítva is jelentős presztízsrre tett szert a magyar értelmiség körében. Lőrincz D. József (2004) szerint a néprajz a '70-'80-as években túlmutatott önmagán: egy általános legitimitásnak örvendő, „archiváló” magatartásformába ágyazódott, illetve az erdélyi (romániai) magyarságot mint *képzelt közösséget* konstruáló elvvé, eljárásává vált.

A romániai magyarság az etnográfia közösségfogalmával analóg konstrukcióját, illetve az így tételezett közösség modernizációhoz való viszonyát a *moldvai csángók példázatával* tehetjük plasztikussá. Moldva a néprajzos szemében az „archaikus vidék”, „tökéletes terep” (eldugott terület, a modernizáció sodrán kívül maradvány népi kultúra és hagyomány őrzője), de az itt élő népesség az idegen nemzetállam vonzásába került magyar népelem példázata is, ahol a modernizáció és az asszimiláció a társadalmi mobilitáson keresztül összekapcsolódik. Így a csángó példázat az archaikus népi kultúra pusztulásának néprajzi narratíváját¹² képes volt összekapcsolni az etnikai eredet elvesztésével (asszimilációval) aposztrofálva, hogy a moldvai csángó népi kultúrával nem pusztán az egykori paraszti világ, de a csoport (nemzet előtti) magyarsága is elenyészik.

Jóllehet a „csángóság” néprajzi és történeti kutatása már az első világháború előtt megkezdődött,¹³ igazán csak Trianont követően értékelődött fel, amikor is a csángó-magyar népelem sorsa potenciálisan 3,5 millió magyarra érvényes példázattá sűrűsödött. A hetvenes-nyolcvanas évek Romániájában e példázat központi jelentőségre tett szert abban a kontextusban, amelyet a „hatvannyolcas kompromisszum” felmondása és a homogenizációs politika teremtette intézményes feltételrendszer jelentett, s amelyben a magyar nyelv használatának és a nemzetiségi intézményeknek egyre kevesebb helye maradt. Így a modernizáció egy olyan reprezentációja vált kizárólagossá (mind a hatalom és a román többség, mind a magyar értelmiség szemében), amelyben a társadalmi változás domináns iránya szemben állt a nemzetiségi, etnikai partikularitással. Ebben a helyzetben nyúlt a magyar értelmiség egy, már korábban is létező „népi ideológiához”, amelynek kiemelt összetevői voltak a néprajzi paradigmában is kulcsfontosságú esszencialista közösség- és hagyományfogalmak. A(z) etnikai) közösséget Lőrincz D. szerint a hetvenes-nyolcvanas években egyértelműen a modern társadalommal szembenálló *Gemeinschaft*ként határozták meg, s ennek „hagyományai” – ami alatt a néprajzi paradigma hagyományfogalmához hasonlóan egyfajta időben állandó *lényegiséget* értettek – kellett a modernizáció sodrába került egyén etnikai identitása számára kötőanyagul, egyfajta „kemény magként” szolgálnak (2004:35). A modernizáció (iparosítás, urbanizáció, földrajzi mobilitás) – függetlenül attól, hogy azt a román nemzetépítés (asszimilációs politika) pusztá eszközeként, vagy természetes és szük-

11. A kérdéssel kapcsolatban interjút készítettem Szabó Zsolttal, aki a *Jóbarát* szerkesztőjeként a gyűjtőmozgalmat koordinálta, illetve több, a mozgalomba bekapcsolódott vidéki pedagógussal.

12. A hagyományos néprajzi paradigma lényege az, hogy a kutatása tárgyát képező népi kultúra jelenben fellelhető elemeit egy, a múltba vetített valamikori teljesség maradványaiként képzele el, és folyamatosan ennek az egykori teljességnek a pusztulásáról, széteséséről beszél (Nieder Müller 1994: 97).

13. Az első világháború előtti csángókutatás irodalmát Mikecs László foglalja össze (1941).

ségszerű folyamatként gondolták is el – a '80-as években egyfajta szocialista *melting pot*ként tűnt fel, amely átrajzolta az erdélyi városok etnikai arculatát, a magyar falusi vidékek lakosságát pedig a román többségűvé vagy vegyes etnikumúvá vált városi központok fele terelte, tehát mindenképpen az egyen etnikai identitását fenyegette.

Véleményem szerint e modernizációs és etnikai identitást szembeállító reprezentáció egyeduralgkodóvá válásában, nemcsak azoknak a tényleges társadalmi folyamatoknak volt szerepük, amelyek radikálisan átrajzolták bizonyos – elsősorban városi – társadalmi terek etnikai arculatát. Az alapvető különbség a nyolcvanas évek és napjaink között az volt, hogy akkor a bukaresti hatalmi központ által propagált projekttel szemben nem létezett semmilyen alternatív modernizációs diskurzus. A „magyarságot” a néprajzi paradigma közösségfogalmának analógiájára konstruáló „archiváló magatartásnak” olyan kontextusban tehetett szert a szokásosnál nagyobb hitelre, amelyben esélytelennek tűnt minden olyan (akár diskurzív) kísérlet, ami olyan modernizációs erőter-alkura irányult, amelybe beilleszthető lett volna az etnikai-nemzetiségi partikularitás.

LAIKUSOK ÉS SZAKÉRTŐK

A „magyarság” és a modernizáció fent tárgyalt viszonyán kívül a népesedéssel kapcsolatos szövegek megértéséhez szükséges röviden szólni arról az intézményes háttérrel is, amely ezek termelését befolyásolta – azaz a nemzetállami tértől eltérő kisebbségi intézményes szerkezetről.

E tekintetben Heller–Némedi–Rényi – magyarországi népesedési diskurzusokat elemző tanulmányának – legérdekesebb gondolatmenete, ahogy a szerzők a népesedés témájának birtoklása fölötti, két rivális csoport között lezajló küzdelmet végigkísérik. Egyik oldalon álltak a népi írók, akik számára a népesedési vita a nyilvános önreprezentáció és saját maguk csoportként való újjászervezése szempontjából töltött be kulcsszerepet. Az irányzat a két világháború közötti diskurzív hagyományra támaszkodva, a hatvanas években „jelentkezett újra legitim tulajdonáért és azt lényegében meg is szerezte” (1990: 19), hiszen a népesedési vitákban a korábban legitim témakapcsolódások, a témakonstrukció történeti beágyazottsága a szereplők számára erőforrásként jelentek meg. Ezekre lehetett építeni a különböző diskurzív stratégiákat, ezekről nem lehetett elvonatkoztatni,¹⁴ ezért a népesedés kérdése nem bizonyult előnyös terepnek a népiekkel szembenálló „liberális” vagy „urbánus” nézetek artikulálására. A népi íróktól elkülönülő, jól azonosítható másik csoport a demográfusoké volt, akik a népesedés témájának diszciplináris értelemben legitim birtokosaként léphettek fel. A két csoport – az elemzés szerint – helyenként szemben állt egymással, máskor azonban hallgatólagos szövetséget kötött. A népesedés témája fölött folytatott küzdelmet a szerzők a konfliktus, a csere és a alkufolyamatok bonyolult játéka-ként írják le, rámutatva arra az önmagában is pregnáns magyar kulturális sajátosságra, hogy a népesedéssel kapcsolatban létezett egy olyan, a – dominánsan angolszász és nyugat-európai diskurzusokat intézményesítő – szaktudománytól jól elhatárolható, annak szemszögéből „laikus” hagyomány, amely a nyilvános beszédben képes volt (és gyakran képes ma is) a szakdiszciplína legitimitását felülírni. Ez a kulturális sajátosság, illetve a magyarországi népesedési viták szerkezete Erdélyben is éreztette hatását.

14. A szerzők itt szintén Bourdieunek a bevezetőben vázolt fogalmi keretére építenek.

A *Korunk* népesedéssel kapcsolatos írásai között vegyesen találunk tudományosnak és publicisztikainak minősíthető szövegeket, ezek azonban nem választhatók élesen szét az elemzés során, mivel könnyen észrevehető, hogy a „szakmai” és a „laikus” diskurzus az rendszerváltást megelőző időszakban nagymértékben összefolyt. Ez nem jelenti természetesen azt, hogy a szakértő/laikus megkülönböztetés teljességgel hiányzott volna. A különbségtétel szempontjából azonban nem az a mérvadó, hogy tanulmányok az utólagos értékelés szempontjai értelmében megfelelnek-e vagy sem a korszak vagy napjaink tudományos standardjainak, hanem a szerzők önmeghatározása (Herédi Gusztáv, Vasas Samu vagy Csép Sándor például „laikusként” határozták meg magukat, míg Semlyén István, Keszi-Harmath Sándor vagy Kósa-Szánthó Vilma „szakértőknek” minősültek.) Ebben az értelemben pedig a népesedésről való beszéd profeszionalizmusának foka nem egyéb diskurzív stratégiánál, ami abban áll, hogy az illető szerző felvállalt-e egyfajta „szubjektív”, „érzelmi”, „elfogult” pozíciót: „Hiába na, emberek vagyunk, s ha valami a húsunkba vág, fölszisszenünk. Amiből következik, hogy az én írásomban is helyt kap az elfogultság, a szubjektív megközelítés, s ez nyilván visszatetszést válthat ki. Vállalom.” (Herédi 1986: 28)

Az ilyen értelemben vett „laikus” írások mellett a lapban tömegével láttak napvilágot olyan cikkek is,¹⁵ amelyek nyilvánvalóan nem felelnek meg semmilyen társadalomtudományos/módszertani standardnak: szerzőik általában vidéki értelmiségiek (tanárok, orvosok, nem pedig valamilyen értelemben „felkent” társadalmtudósok), akik a tudományos standardokhoz szándékoztak alkalmazkodni. Az alkalmazkodás kísérlete leginkább azt jelentette, hogy ezek a szerzők – szemben a „laikusok” által választott stratégiával – „objektív” témakezelésre törekedtek. Így ezek a tanulmányok – bár normatív értelemben nem szakcikkek – mégsem tekinthetők „laikus” írásoknak.

A laikus/szakértő megkülönböztetés a magyarországi népesedési vitákban is alapvető rendezőelv volt, azonban az eltérő intézményes-pozicionális háttérből adódóan teljesen másként működött, mint Erdélyben, ahol – amiatt, hogy a szakértői szerepek nem voltak intézményesen körülbástyázva – a különböző stratégiák sokkal cseppfolyósabbak voltak, közöttük lehetséges, gyakori és bizonyos értelemben talán elvárt is volt az átjárás. A demográfia esetében – más társadalomtudományokhoz viszonyítva – ez annál is inkább lényeges, mivel a demográfusi szerepkör és identitás nem választható el a hatalmi-döntéshozói ágazathoz fűződő viszony kérdésétől.

A szakértői szerepkör és legitimitás a magyarországi népesedési vitákban is nagymértékben kötődött az intézményes pozíciókhoz: a demográfusok az állami főhivatalként működő KSH alkalmazottai voltak és a „laikus” írókhoz képest (joggal) a népesedéspolitika „bennfenteseinek” érezhették magukat.¹⁶ A szakértői pozíciónak ez az eleme – ami a hatalmi centrum közelségéből adódik –, Erdélyben hiányzott: itt a „szakértők” nyilván nem gondolhatták, hogy népesedéspolitikát csinálnak, hiszen nemhogy társadalommérnökök nem lehettek, de társadalomtudományi működésük intézményes keretei is alig léteztek. Amint az a hivatkozásokból jól látható, a két csoport és kétfajta stratégia közötti hierarchia korántsem egyértelmű: a laikusok esetenként ugyanis „cáfolják” a „szakértők” téziseit, az utóbbiak szakértők pedig buzgón hivatkoznak az

15. Ezek leggyakrabban valamely település népesedéstörténetével vagy valamilyen a korban lejátszódó demográfiai folyamattal foglalkoztak.

16. Arra, hogy a profeszionalizmus nagymértékben összefüggött a „bennfentesség” konnotációjával nagymértékben hozzátartozott, a Heller-Némedi-Rényi tanulmány (1990) is többször utal, a tanulmány bírálatai viszont még inkább rámutatnak arra, hogy a „bennfentesség” a demográfusok identitásának egyik központi eleme volt.

előbbiekre. Sőt, a *Korunk*ban publikáló „profik” intézményes pozíciói gyakran gyengébbek, mint a „laikusoké”. Herédi Gusztáv például, aki a laikus csoport legjellegzetesebb képviselője, a *Korunk* (vagyis a magyar vonatkozásban legjelentékenyebb társadalomtudományos fórum) szerkesztője volt, ráadásul a lap a demográfiai tematikájának egyfajta felelőse. Ehhez képest – a korabeli mezőben nagyon igényesnek számító családszociológiai vizsgálatot lefolytató – Kósa-Szánthó Vilma sepsiszentgyörgyi tanári pozíciója marginális volt.

A „közművelődési” lapok körül szerveződő intézményes szerkezet maga sem kedvezett az elkülönült diszciplináris diskurzusoknak, illetve a specializált szakértői szerepkörnek, ezért a „laikus” és a „szakértői” stratégiák egy életpályán vagy egy íráson belül is keveredtek. A társadalomtudomány és a publicisztika, illetve az irodalom határai képlékenyek voltak: a korszak jellegzetes műfaja a szociográfiai riport egyszerre volt publicisztika, irodalom és társadalom-leírás; a korszak jellegzetes beszélője pedig az amorf műfajokat termelő „diffúz értelmiségi”. A „laikus” stratégia, aminek központi eleme az érzelmi involváltság, így bizonyos értelemben a „szakértők” számára is modellé vált.

HATALOM – ÉRTELMISÉG – MAGYARSÁG

A modernizációval és a modern *Gesellschaft*tal ellentétes (vagy a modernizáció viharáiban álló) *Gemeinschaft*ként felfogott „magyarság” fogalmához az értelmiség egy kollektivistá „népszolgálati” ethoszt társított (Lőrincz D. 2004, Bárdi 2004), amelynek értelmében az értelmiség társadalmi praxisa és nyilvános diskurzusa csak akkor volt legitim, ha a közösség érdekeit és „fennmaradását” szolgálta – azaz „Minden elképzelés, tevékenység, csak akkor lehet értékes és megkérdőjelezhetetlen, ha értékei, céljai, funkciói valamilyen formában hozzákapcsolhatók a közösséghez és értékeihez.” (Lőrincz D., 2004:35.) Az ethosz kollektivismusa abban is megnyilvánult, hogy a „magyarságot” érdekei és értékei szempontjából homogén közösségként, „artikulálatlan, monolit tömbként” jelenítette meg (Lőrincz D. 2004:34.).

A kollektivistá népszolgálati ethosz a népesedésről való beszéd központi eleme volt (ami igen jól illeszkedett a magyar népesedési diskurzusokhoz), mondhatni könnyen vált a „népszolgálat” kitüntetett terepévé, hiszen a két világháború közötti népi referencia automatikusan biztosította a megfelelő keretet. E történetileg adott témakonstrukció miatt – akár implicit formában is – magától értetődő a népesedés kapcsolata a nemzeti, közösségi érdekekkel, s az sem szorult különösebb magyarázatra, hogy a népesedésről beszélni morális kötelesség.¹⁷ Így annak elősegítése, hogy „az egyke kérdése ismét napirendre kerüljön irodalmunkban” (Herédi 1971:1294) magától értetődően szolgálta a „magyarság fennmaradását”. Tehát e kontextusban a népesedés kérdésköre olyan ablaknak bizonyul, ahonnan egyedülálló rálátás nyílik a magyar értelmiség saját közösségéhez és a hatalomhoz való viszonyára.

A ’70-’80-as évek demográfiai tanulmányai sikeresen termelték újra azt a keretrendszert, amelyben a népesedés kérdésköre nemzeti/nemzetiségi összefüggésben problematizálódott. Mindez elsősorban a népesedéssel kapcsolatos két világháború közötti diskurzív örökség be-

17. A két világháború közötti népesedési irodalom folyamatosan visszatérő eleme volt a nyilvánosság elégtelensége, holott cikkek és vizsgálatok hosszú sorát szentelték a kérdésnek (Andorka 2001). Mindez a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek magyarországi népesedési vitáiban is többször vissztért (Heller-Némedi-Rényi 1990).

emelésén keresztül valósult meg.¹⁸ Másrészt a demográfiai átmenet elméletének is kialakult egy sajátos „helyi olvasata”, ami az Erdélyen belüli etnikai arányváltozásokra és ezzel összefüggésben a különböző – elsősorban városi – társadalmi terek feletti dominanciára fókuszált (lásd Semlén 1980 a–b, 1982). Ez a modernizációs különbségeket a termékenység eltérő szintjével kapcsolta össze, s a mindennapi tudás számára magától értetődően a szimbolikus etnikai hierarchia mentén nyert értelmet.¹⁹ A legjelentősebb „tét” az etnikai arányok alakulása volt, amely nemcsak (és nem elsősorban) mint a tanulmányokban megjelenő elemzési szempont volt fontos, hanem – a népi diskurzív hagyományhoz hasonlóan – olyan keretként, amelyet az olvasó a népesedés témájával magától értetődően asszociált.²⁰ A népesedésről írni akkor is az etnikai arányok változása miatt volt fontos, ha a szövegben megjelenő elemzés valójában nem erre vonatkozott. Ezt mutatja a ’80-as években kialakuló magyarországi népesedésszociológiai irodalom hazai fogadtatása is, hiszen azok a munkák, amelyek minden társadalmi és demográfiai folyamatot (az urbanizációtól a demográfiai átmenetig) az etnikai arányok prizmáján keresztül értelmezték, ’89 után Erdélyben bestsellerek lettek.²¹ A nemzeti/nemzetiségi referenciák mellett azonban nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a szövegek számára a Ceaușescu-rendszer népesedéspolitikai propagandája szolgáltatott keretet – a megjelenő pronatalista írások, nemcsak a nemzeti keretrendszert termelték újra, de a hatalmi diskurzust is visszhangozták.

Ezt a kettősséget – s ezen belül a magyar értelmiség hatalomhoz, illetve saját közösségéhez való viszonyát – két, egymással rímelő fogalmi keretben próbáltam meg értelmezni, amelyek – a „magyarság” és a modernizáció viszonyáról korábban mondottakhoz hasonlóan – abban is segítségünkre lesznek, hogy tetten érjük a rendszerváltást követő elmozdulásokat. Az *ambivalens diskurzus* fogalmát Lőrincz D. Józsefnek (2004) köszönhetjük, míg *hatalommal folytatott nyilvános alku koreográfiájának* az előbbivel komplementer fogalma James Scott (1996a, 1996b) elemzéséből származik. Ezekből kiindulva arról próbáltam meg hipotéziseket felállítani, hogy a körvonalazott diskurzív értelmiségi stratégiáknak – a nemzeti keretbe ágyazott pronatalizmusnak – milyen lehetett és mit jelentett a legitimitása.

Az ambivalens diskurzus: Induljunk ki Herédi Gusztáv példájából, aki mint említettük a „lakus” stratégia jellegzetes képviselője volt, s akinél a stratégia alapját képező „szubjektivitás” az

18. Annak taglalására, hogy a szövegek miként kapcsolódtak a korabeli magyarországi vitákhoz, a jelen tanulmányban terjedelmi korlátok miatt nem kerül sor.

19. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a mindennapi tudás nem a demográfiai átmenet elméletének hatására vagy annak kontextusában alakult ki. E jelentések történelmi beágyazottságát mutatja, hogy a század elején kiadott magyar lexikonok szócikkeiben az „oláhok” „köztudomású szaporasága” központi elemként jelenik meg (lásd Pallas 1998). Valójában az erdélyi románok termékenysége a századelőn sem múlta felül az erdélyi vagy a magyarországi magyarokét. A társadalmi beágyazottsággal kapcsolatban tanulságosak a magyar mintán készült felmérések románokkal szembeni heterosztereotípiákra vonatkozó válaszai, ahol a nyílt kérdésekre adott válaszok között rendre megjelenik a „teleszülték Erdélyt” jellemzés. A románok szaporaságával kapcsolatos sztereotípiák az elmúlt 15 évben valószínűleg nagymértékben átalakultak, a nyolcvanas években viszont – bár erre nincsenek empirikus adatok – nagy bizonyossággal feltételezhető, hogy a románok termékenységét a magyar értelmiségi közvélemény „átmenet előttiként” reprezentálta, jócskán felülbecsülve a magyar és a román termékenység közötti különbséget.

20. Marosvásárhelyen a nyolcvanas években családi körben, barátok, ismerősök társaságában folyamatosan felmerülő kérdés volt a város magyar többségének megléte, amelynek mindenki számára óriási tétje volt, de a választ senki sem tudta.

21. Elsősorban Kocsis Károly és Kocsis Károlyné (1991) meglehetősen pontatlan becsléseket tartalmazó kötete terjedt el.

önéletrajzi referenciák folyamatos használatában is megnyilvánul, így demográfiai írásai egyszerre népesedési esszék és önéletrajzi vallomások. A népesedés kérdésével való foglalatosság legitimálja az életutat, és viszont, a mondanivaló érvényességét az életút (személyes példázat) biztosítja: „Ezen a téren tehát illik nyílt kártyákkal játszani. [...] Én családpárti, házasságpárti és gyermekpárti vagyok. De miért? És milyen alapon? Van-e hozzá elég tudásom, tapasztalatom? Vagy – más megfogalmazásban – erkölcsi fedezetem?” (Herédi 1986:28).

Ezért foglalja 1971-es tanulmányában a népesedési diskurzusok alakulását és saját élettörténetét közös keretbe. A második világháború előtti ifjúkoráról vallja: „Elovestam, milyennek rajzolta meg Herder a mi jövőnket, kijegyzeteltem, amit Móricz Zsigmond, Veres Péter, Kós Károly, Németh László és Illyés Gyula mondtak az egykéről, s egy önképzőköri gyűlésen beszámolót tartottam olvasmányaimról. Aztán sokat vitatkoztam, tárgyaltam az ügyről az internátusban, ifjúsági konferenciákon, szemináriumokon. Az iskolában én lettem az egykeszakértő. És gyűlöltem mindent, ami az egykéhez vezet: nagybirtokrendszert, a magántulajdont, a kuporgató fősvénységet, vagy a ridegparaszti érzelmellenességet. És azt hittem, hogy minden komoly, népe jövőéért aggódó ember így gondolkodik.” (Herédi 1971:1294) Az ötvenes években aztán „a mezőgazdaság szövetkezeti átszervezése, a szocialista kultúra kialakítása” kötötte le a figyelmét, de – ha marginálisan is – ebben a periódusban is foglalkozott a népesedéssel (termékenység/születésszám kérdésével), amelynek akkor még nem volt kellő legitimitása. Többek között 1957-ben egy Makkfalváról készült riportjában a falu népesedési helyzetét is bemutatta, amelynek fogadtatását így foglalja össze: „barátaim közül néhányan, miután elolvasták a cikket, értetlenül kérdezték: miért izgat a születések száma? És úgy tekintettek rám, mint aki ismert arca helyett szokatlan, mi több gyanús képét mutatja be.” (1971:1294) Vallomása szerint ebben a periódusban azon fáradozott, hogy a téma napirenden maradjon, annak ellenére, hogy a hatalom nem támogatta. A szaporulat kérdése csak akkor került a magyar nyilvánosság homlokterébe: „amikor a statisztika tényei könyörtelenül bebizonyították, hogy csökken a szaporulat, s a párt és a kormány jelentős intézkedéseket foganatosított e tekintetben. (...) Akkor [vagyis 1967-ben – K. T.] örömmel üdvözöltem – a kolozsvári Igazságban megjelent két cikkemben – a demográfiai visszaesést gátolni célzó jogi rendszabályokat, szociális juttatásokat.” (1971:1295)

Herédi önéletrajzi beszámolója „két lábon áll”, egyrészt a népi referenciára, másrészt a rendszer abortuszpolitikájára támaszkodik. Ez az eljárás szinte kivétel nélkül jellemzi a *Korunk* népesedéssel kapcsolatos szövegeit – változó csak a „népi” és a „szocialista” referencia aránya. Mindez szemléletes példája az *ambivalens diskurzusnak*, amire a népesedésről való nyilvános beszéd az erdélyi magyar szaksajtóban bizonyos értelemben ráépült. Ez a stratégia tette lehetővé egyrészt, hogy a beszélő ne térjen el a hivatalos retorikától: az önéletrajzi beszámoló végső soron arra fut ki, hogy 1967-es életbelépésekor Herédi üdvözölte a Ceaușescu-féle abortusztilalmat, amely mellett később is kiáll cikkeiben – több helyen sürgeti az abortusztilalmat megsértők elleni nyilvános kampányt: „Megengedhetetlen, hogy ha egy ittas traktoros az árokba fordul, arról nyomban írnak a lapok, de ha egy faluban lelepleznek egy terhes asszonyok tucatjával abortuszt végző 'védőnőt' (miként ez pár évvel ezelőtt Vistán történt), arról szemérmesen hallgat a sajtó.” (Herédi 1978:29.) Az ilyen kampányok, amit Herédi „magyar vonalon” is szeretett volna meghonosítani, a rendszer pronatalista propagandájának fontos részét képezték (Kligman 2000).

Másrészt Herédi szövege a népi referenciarendszer rekonstruálásával a népesedést egyértelműen nemzeti/nemzetiségi keretrendszerbe is helyezi. A nemzeti retorika egyes elemeinek reprodukálásán keresztül az ambivalens diskurzus stratégiáját alkalmazó beszélő meg tudta őrizni

legitimitását (a közönség, az olvasók bizalmát), hisz – annak ellenére, hogy a hatalmi álláspontot képviselte – olyan keretre utalt, amivel azonosulni lehetett (Lőrincz D. 2004:61).

Az ambivalens diskurzus stratégiája a beszélő pozíciójában meglévő kettősséget képezi le. Ezt – mint az előzőekben láthattuk – egyfelől a népszolgálati ethoszon keresztül írhatjuk le, amelynek jegyében a beszélő (önértelmezésének megfelelően) a „magyarság” kollektív érdekeit képviselte. Demográfiai szempontból (a magyar népesedési diskurzusok talaján) pedig a „magyarság érdekei” egyértelműnek látszottak. Más részről azonban a beszélő a hatalmat is képviselte. Pontosabban, amikor „örömmel üdvözölte a demográfiai visszaesést gátolni célzó jogi rendszabályokat” a hatalmi szót közvetítette magyar nyelvű olvasóközönsége fele.

Az elemzett tanulmányokban sokszor feltűnik, hogy „nekünk magyaroknak”, akik a szocialista munka mezején jól megálljuk a helyünket, demográfiai tudatosságra lenne szükségünk, biztosítandó, hogy a termelési mutatók mellett a születési arányszámok tekintetében is felzárkózzunk az országos értékekhez. Ebben a megfogalmazásban a szövegek másfajta perspektívában tárulnak eléink. Önkéntelenül is felötlik a kép, amit Gail Kligman festett a népesedéspolitikai eszközrendszeréről, amikor az ország egészségügyi körzetei számára kötelezően teljesítendő 20 ezrelékes születési arányszámot írtak elő ('80-as évek), s amennyiben ez nem valósult meg, a hatalom és a népesség között közvetítő egészségügyi személyzetet szankcionáltak. Azokat az egészségügyi körzeteket, amelyek sorozatosan nem produkálták a megfelelő születésszámokat „veszélyeztetett övezetnek” nyilvánították, fokozott ellenőrzésnek és propagandának vetették alá (Kligman 2000). Ennek értelmében az országos átlag alatti nyers születési arányszámokkal rendelkező romániai magyarságot képzeletbeli „veszélyeztetett övezetnek” is tekinthetjük, amelyben a hatalom és a „magyarság” között közvetítő értelmiség is ki kellett vegye a részét a propagandamunkából. A propaganda pedig akkor lehet hatékony, ha társadalmilag jól beágyazott diskurzív panelekre támaszkodik.

Ebből az szemszögből a népi referenciák működtetését akár eufemizációs stratégiaként is tekinthetjük, vagyis – strukturalista beállítottságú szociológusként – megpróbálhatjuk a helyzetet a Bourdieu-féle fogalmi keretben értelmezni (2001). Ennek lényege, hogy elválaszthatjuk a társadalmi praxist a rá vonatkozó diskurzustól: a praxist a mezőn belül működő hatalmi képlet határozza meg, míg a diskurzust az az igény, hogy a képletet elfedjük. Ezt az értelmezési lehetőséget villantja fel – egyébként meglehetősen óvatosan – Bárdi Nándor is: „A szocializmus keretei között azonban a kisebbség érdekeiért, a magyar kultúra képviseletében munkálkodóknak, mivel nem választott, hanem kívülről kiválasztott személyek voltak, legitimitásuk is bizonytalan volt: döntéseiket, áldozataikat, kompromisszumaikat önmaguk előtt is igazolniuk kellett. Erre volt jó a népszolgálat jelszava – használatáról azt is feltételezni lehetett, hogy ő az, aki ismeri a közösség érdekeit.” (2004:54).

Megfontolandó azonban Lőrincz D. megközelítése is, aki a kettősséget nem redukálja a praxis és diskurzus szembenállására: ha ezt tenné, nem különbözne egy „szociológustól”, aki önkényesen (a státusából fakadó az objektív tudás jogán) mutat rá arra, hogy a két elem közül melyik a praxis (a társadalmi tény) és melyik a diskurzus (a társadalmi tény elfedő magyarázat). Szerinte ugyanis a nevezett stratégia (diskurzív praxis) lényege épp abban áll, hogy a két elem viszonya folyamatosan felcserélhető, kontextusról kontextusra változik. Ha ezt – szociológus létünkre – végiggondoljuk, igazat kell adnunk neki: hiszen, amikor a cenzúrán kellett átcsúsztatni egy népesedéssel kapcsolatos cikket, bizonyosan a rendszer által propagált pronatalizmushoz való ragaszkodás volt az az eufemizációs narratíva, amely elfedte a nemzeti keretrendszer újraterte-

lésére irányuló praxist. Az olvasókkal való érintkezés során viszont a nemzeti keretrendszer újratermelése, mint eufemizációs narratíva, fedte el a népesedéspolitikai propaganda társadalmi praxisát. A diskuzus ambivalenciája tehát nem választható szét a beszélők pozíciójának kettősségétől, akik egyszerre képviselték a „hatalmat” és a „magyarságot”; közvetítették a propagandát és próbálták újratermelni a nemzeti/nemzetiségi keretrendszert.

A hatalommal folytatott alku: A fentebbiekből egyben az is következik, hogy szövegek virtuális – és a cenzúrán keresztül tényleges – olvasóközönsége a „magyarság”, mellett a hatalom volt. Lőrincz D. a nyilvános beszéd kommunikatív jellegét hangsúlyozva elsősorban a magyar olvasóközönséggel való kommunikációt helyezi előtérbe (2004:58). A „szocialista referenciák” működését azonban nem érthetjük meg anélkül, hogy a szövegeket mint a hatalommal való kommunikációs felületet is megvizsgáljunk. A hatalom nem pusztán saját propagandisztikus üzeneteit továbbítja a magyar olvasók fele, hanem olyan kommunikációs partnerként is megjelenik, akivel e szövegeken keresztül a szerzők sajátos alkut folytathatnak.

A hatalommal való nyilvános alku koreográfiájával és retorikájával kapcsolatban a James Scott által mondottakra támaszkodhatunk. Scott különbséget tesz elsődleges (hivatalos, nyilvános) és másodlagos (láthatatlan, nem nyilvános) forgatókönyvek között. Az előbbi a formális intézményekben, az alávetettek és a hatalom közötti nyilvános rítusokban, a hivatalos ideológiában és a nyilvános beszédben ölt testet, míg a második ettől élesen elválik, s a nem nyilvános szférában, az intézmények által szabályozatlan, illetve az intézményes rend réseiben megbújó mindennapi életvilágban jelenik meg az alávetettek hatalommal szembeni hétköznapi ellenállásának terepe (Scott 1996a–b). Mindez azért érdekes számunkra, mert e két forgatókönyv a hatalommal való nyilvános kommunikációban, az alkuban találkozik egymással.

A hatalommal folytatott alkudozás kulcseleme, hogy az alárendelt fél a nyilvános forgatókönyv (a hatalomi ideológia) retorikájához alkalmazkodik, azt próbálva elérni, hogy a hatalom ennek egy számára kedvező értelmezését fogadja el. Mivel azonban az alávetett fél a hivatalos retorikához alkalmazkodik, a nyilvános felület (szöveg) alapján önmagában nem lehet eldönteni, hogy abban mennyi a tényleges, őszinte behódolás és mennyi a taktikai elem. Valami hasonló jegyében fogantak az értelmiség rendszerrel kötött kompromisszumai, a „magyarság szolgálata az adott körülmények között”. Így azt sem tudjuk teljes biztonsággal megállapítani, hogy a „szocialista referenciák” milyen mértékben az alku kellékei, mennyiben mértékben fakadnak „meggyőződésből” vagy kötelező töltelékanyagok. Ennek ellenére érdemes ezek működését – ha csak hipotézisértékkel is – vizsgálni. Annál is inkább, mert a magam részéről – személyes tapasztalatok hiányában – ezen alkukat nem egyedi és meghatározott alkalmakhoz kötődő ak-tusként képzelem el, hanem a nyilvános beszéden keresztül folyamatosan jelen lévő praxisként, alkufolyamatként.

Azt a nyilvános alkut, amely révén az értelmiség a rendszer retorikájára hivatkozva igyekezett a „magyarság” vélt vagy valós érdekei nevében fellépni, a „hivatalos forgatókönyv” ellentmondásossága élte. A szövegekben ez két vonatkozásban játszott szerepet.

(a) A Ceaușescu-rendszer hivatalos ideológiáját a modernizációs elképzelések és a nacionalista víziók sajátos vegyülete képezte, amely egy homogenizációs programban, a szocialista nemzet megteremtésében öltött testet. Horváth István (2005) szerint mindezt sajátos kettősség jellemezte. Mint modernizációs ideológia, azt hangsúlyozta, hogy a különböző partikuláris (lokális, etnikai) identitások, kulturális minták, életmódok szintézisére, meghaladására van szükség: a

szocialista *melting pot* befogadó, asszimiláló jellegét húzta alá. Ám a hivatalos forгатókönyv részét képezte a román etnikai esszenciát középpontba helyező és a magyarokat első számú őselenségként feltüntető történelemszemlélet is, amely sok szempontból a két világháború közötti etnikai/vérségi nacionalizmus egyenes ágú leszármazottja volt. Konkrét közpolitikai vonatkozásként (részben) ez húzódott meg a zsidók és a németek kivándoroltatása mögött, illetve abban is, hogy a magyar (vagy magyar származású) kádereket a hadseregtől a rendőrségig és államigazgatásig megbízhatatlannak tekintették, s a nyolcvanas években lehetőség szerint marginalizálták és románokra váltották őket.

A hivatalos forгатókönyv kettősségéből adódóan az elemzett szövegek modernizációs referenciákat szajkózó frázisainak oka nemcsak az, hogy a szerzők szeméremből vagy félelemből elhallgatják, illetve cinikusan elhazudják az elharapódzó vérségi nacionalizmust. A hivatalos forгатókönyv modernizációs olvasatára való hivatkozás igen is része a hatalommal folytatott alku koreográfiájának. E tekintetben a legjellemzőbb példák Keszi-Harmath Sándor írásai, akinél a népesedés kérdésköre dominánsan a szocialista modernizáció perspektívájában jelenik meg, s aki – másokkal ellentétben – a nyolcvanas években is elutasította a kérdés (magyar) nemzeti keretrendszerben való tárgyalását. Tudva, hogy a meggyőződéses baloldali Keszi-Harmathot 1959-ben nacionalista elhajlás vádjával zárták ki a pártból (lásd Gagyai 2004), az általa folytatott alkuban van valami heroikus és egyben szívszorító – mintha a modernizmust, az etnikai nacionalizmus visszautasítását kérné számon attól a rendszertől, amely őt ezen elv alapján marginalizálta.

(b) Ugyanakkor egyértelmű, hogy a '70–'80-as években nem ez a típusú alku volt domináns. A diskurzív stratégiák elemzését a „hatvannyolcas kompromisszumra” való utalással vezettük be. Ennek értelmében azzal párhuzamosan, hogy Románia megindult az autochton nemzeti modernizáció ösvényén, a kultúrpolitikában pedig felerősödött az etno-nacionalista vonulat, a magyarok számára is lehetővé vált a nemzeti retorika valamiféle ellenőrzött reprodukciója. A következő két évtizedet a magyar értelmiség szemszögéből felfoghatjuk úgy is, mint a „hatvannyolcas kompromisszum” elhúzó utóvédharcainak periódusát. Ebben a tekintetben pedig a hatalommal folytatott alku tétje nem az volt, hogy a rendszer olyan modernizációs erőteret biztosítson, amelyben a társadalmi mobilitás és az erőforrásokhoz való hozzáférés nem függvénye az etnikai származásnak. Éppen ellenkezőleg, a nemzetiségpolitikában a hivatalos forгатókönyv ezen részére a hatalom hivatkozott: például amikor szűkítette az „etnikai szegregációhoz” vezető és „a magyar fiatalok megfelelő érvényesülését aláásó” nemzetiségi oktatási rendszert. Az alku tehát e vonatkozásban leginkább az olyan hivatalos megnyilatkozásokba kapaszkodott, amelyek az így értelmezett modernizációval szemben – mert ez domináns a szövegekben – a magyar nemzetiség fele való engedményekre utaltak. A leggyakrabban idézett szövegrész, amely később a magyarországi demográfiai (vagy inkább népességstatisztikai, „magyarságtudományi”) szakirodalomban is megjelent, a következő: „A nemzetiségek hosszú időn át létezni fognak, mind a szocialista, mind a kommunista építés korszakában, ami szükségessé teszi, hogy továbbra is foglalkozzunk, bármilyen megkülönböztetés nélkül, minden nemzetiség teljes jogegyenlőségének és akadálytalan érvényesülésének a biztosításával.” (RKP XI. kongresszusa, idézi Semlyén 1980b:54).

Emiatt a hatalommal folytatott, a nyilvános forгатókönyv fölötti folyamatos alkuban egyik oldalon a hatalom modernizációs/homogenizációs, a másikon a magyar értelmiség kisebbségi partikularitás megőrzéséért lehetővé tevő forгатókönyvei álltak, ami kulcsszerepet játszott ab-

ban, hogy a „romániai magyarság” esszencialista, kollektivista és etnográfiai ihletettségű konstrukciója vált dominánssá.

Az értelmiségi stratégiák és a pronatalista diskurzus legitimitása: Az értelmiség „rejtett népesedési forgatókönyvében” tehát a „magyarság” érdekeinek védelme jelent meg a hatalommal folytatott alku tétjeként, ami a népesedési szövegekben a nemzeti keretrendszerbe helyezett és a magyarság etnikai pozícióit szem előtt tartó erőteljes pronatalizmus eluralkodásában nyilvánult meg. E tekintetben kérdések vetődnek fel azzal kapcsolatban, hogy e „rejtett forgatókönyv” (az, ahogyan az alku tétjeit meghatározták) milyen mértékben volt legitim, s ha legitim volt, a legitimitása mit jelentett.

Gail Kligman könyve (2000) nyomán mára dominánssá vált az az olyan olvasat, amely a múlt rendszer reprodukciós folyamatait a népesedéspolitika és az ezzel szembeni hétköznapi ellenállás dinamikáján keresztül próbálja megérteni. Kligman a Ceușescu-korszak reprodukciós politikáját szintén James Scott elméletéből kiindulva írja le, a román társadalom szerinte is a hivatalos és rejtett forgatókönyvek dichotómiája mentén ragadható meg: egy mindenre kiterjedő kettősség (*duplicity, duplicitate*) jellemzi, a mindennapi életben a hivatalos és a rejtett forgatókönyv folyamatosan jelenlévő kettőssége, azaz a kétszínűség politikája (*politics of duplicity*).²² A népesedés kérdéskörét is azért tartotta érdekesnek, mert ezen a területen a hivatalos és a rejtett forgatókönyv óhatatlanul összeütközésbe került egymással.²³

A hatalom fő privilégiuma az, hogy meghatározza, a mindennapi cselekvés mely formáit tekintti ellenállásnak és mely formái fölött „néz át”. A hétköznapi cselekvés, a mindennapi rutin azáltal válik ellenállássá, hogy a hatalom annak tekinti. A reprodukív szférát Romániában a népesedéspolitika tette az abortusztilalom és a fogamzásgátló szerek terjesztésének megakadályozásán keresztül a hétköznapi ellenállás terepévé – a hivatalos forgatókönyv alakulása, a törvények és dekrétumok, a pronatalista propaganda teremtették meg a rejtett forgatókönyvet: az illegális abortuszhalózatokot, a fogamzásgátlás és a terhesség-megszakítás különböző „népi” technikáit. A román demográfusok a hetvenes évek közepéig – ameddig annak előkészítésében maguk is tevékeny szerepet játszottak – a reprodukciós viselkedés modellezésében csak a hivatalos forgatókönyvvel számoltak, a rejtett szcenáriókról nem vettek tudomást. A nyolcvanas évekre azonban számukra is egyértelművé vált, hogy nem pusztán a hatalom szándékai alakítják a születési arányszámokat. Kligman a hivatalos és rejtett forgatókönyv közötti fő ellentétet a hatalmi racionalitás pronatalizmusa és az alacsonyabb gyerekszámra törekvő mindennapi racionalitás között látta. Szempontjából az értelmiség alkui, amelyek nem a pronatalizmus tényét, hanem annak diskurzív beágyazottságát érintették, lényegtelenek: a magyar népesedési szövegek a hivatalos forgatókönyvbe simulnak.²⁴

22. Mindez az én dezintegrációjához vezet (Kligman 2000:22–27, 47–52, 259–263), amely felfogás nyilvánvalóan az individuum önazonosságának és koherenciájának modern, normatív elképzeléséből táplálkozik. Ezt a felfogást Lőrincz D. kritizálja, mondván, hogy az ambivalens diskurzus segítségével kialakítható volt egy olyan identitás, amely ugyan nem felelt meg az önazonosság modern normatívájának, de gyakorlati szempontból, szituacionálisan koherensnek mutatkozott (Lőrincz D. 2004:67–72.). Scottnak az alku koreográfiájára vonatkozó példái is inkább Lőrincz D. elképzeléseivel rímelenek (Scott 1996a:94–103).

23. E feszültséggel hozza összefüggésbe a statisztikák meghamisítását is, amelynek során a hivatalos utólagosan elfedi a rejtett forgatókönyvet.

24. A releváns töréspontok meghatározásakor részben a normatív liberális álláspontot vetíti az egykori valóságra.

A *Korunk*-tanulmányok közül ezt a kérdést egyetlen szöveg érintette: Kósa-Szánthó Vilma a hetvenes évek elején, a néhány éve (1968-ban) megyeszékhellyé avanzsált Sepsiszentgyörgy egyik új lakótelepén végzett családszociológiai felmérést (1974a–b).²⁵ A tanulmányban keveredik a mai értelemben vett dokumentumértékű valóságleírás a normatív alapú pro-natalizmussal és az értelmiségi diskurzus kritikájával. A kutatás fókuszában a tényleges és az ideálisnak tartott gyermekszámon keresztül a reprodukcióval kapcsolatos értékek, illetve a tényleges reprodukciós gyakorlat állt. A megoszlásokat különböző alapváltozók mentén elemezte, amelyek közül a születési településtípus (falu-város) és az iskolai végzettség (értelmiségi-munkás) kapott kulcsszerepet.²⁶

Kósa-Szánthó egy igen fontos szociálpszichológiai tényre hívja fel a figyelmünket, nevezetesen, hogy a tényleges reproductív magatartás és a reprodukcióval kapcsolatban megfogalmazott értékek, normák közötti diszkrepanciára, amely diszkrepancia nem volt független a társadalmi státustól. A megvizsgált családokban az átlagos gyerekszám 1,81, míg az ideálisnak tartott gyerekszám 2,83 volt.²⁷ A munkás és az értelmiségi családokat összehasonlítva azt találta, hogy a normák és a tényleges gyakorlat közötti kapcsolat „megfordul”: a munkáscsaládokban az ideálisnak tartott gyerekszám kisebb volt a ténylegesnél, míg az értelmiségi válaszadók több gyermeket tartottak „ideálisnak”, mint amennyit ténylegesen vállaltak. „A mi felmérésünkben az a levegőben lógó igazság tűnik ki világosan, hogy amilyen mértékben haladunk fölfelé az iskolai végzettség terén, úgy növekedik a távolság a kinyilatkoztatott eszmény és a megvalósított realitás között. A munkásréteg családideálja mérsékelt, esetenként azonban a négy-öt gyermeket is elfogadják, s fölnevelik. A munkásságnak nincs öt-hat gyerekes ideálja, az értelmiséginél van ilyen ideál, de nincs gyermek. Eszményüket a gyermekek pozitív jellemalakulásával és a népszaporulat szükségességével indokolják.” (Kósa-Szánthó 1974:588)

A felmérés egyrészt dokumentálta, hogy az abortusztilalom közepette rétegfüggő volt, hogy a családok mennyire voltak képesek reproductív szférájukat ellenőrzés alatt tartani. A munkáscsaládok rákényszerültek arra, hogy adott esetben „a négy-öt gyermeket is elfogadják”, míg az értelmiségi családokban kevesebb volt a nem kívánt gyermek, mivel a reproductív kultúra, de az illegális abortuszcsatornához való hozzáférés is rétegfüggő volt (vesd össze Kligman 2000). A társadalmi egyenlőtlenség tehát abban is megnyilvánult, hogy a „rendszer” az egyes csoportok privát terében különböző mértékben – és módon – volt jelen. Másrészt kiderül, hogy a törvénykezés által kevésbé befolyásolt értelmiség, deklaratív szinten pronatalista volt. Ezt az „eszményt az értelmiségi meggyőződésből vallja: ennyi szükséges az egészséges népszaporulathoz” (Kósa-Szánthó 1974:588). A reproductív viselkedés és a rá vonatkozó normák közötti eltérés nem redukálható a kérdőíves lekérdezés nyilvános szituációjára. A pronatalizmus egy szélesebb értelmiségi réteg számára igen erős kulturális norma volt, bár a tényleges reprodukciós viselkedést kevésbé befolyásolta. Az értelmiségi réteg számára tehát a rendszer népesedéspolitikája elsősorban nem azért volt illegitim, mert az individuális életvezetésbe, a privát szférába avatkozott, hanem mert

25. A tanulmány később változatlan formában a *Változó valóság* kötetben is megjelent (Kósa-Szánthó 1978).

26. Kiemelendő az empirikus elemzés módszertani kidolgozottsága és világos gondolatvezetése: a szerző többdimenziós keresztábrákat szerkesztett, kontrollváltozókat vont be az elemzésbe (mondhatni az empirikus szociológiai módszertankönyvek Lazarsfeld-paradigmáját követte). Ez a fajta módszertani alaposság a *Korunk*-tanulmányok között egyedülálló, leszámítva talán Keszi-Harmath Sándor demográfiai számításait.

27. Kósa-Szánthó nem differenciálta a tényleges gyerekszámot annak függvényében, hogy az asszonyok termékeny életszakaszából mennyi volt hátra, vagyis az ideálisnak tartott gyerekszám „megvalósításának” esély függvényében. Következtetései azonban e módszertani csúszás ellenére teljességgel érvényesek.

a népesedéspolitika – a közkeletű megítélés szerint – a román nemzetépítés szolgálatában állt.²⁸ Ennek a rétegnek (amelyhez a *Korunk* tényleges olvasóközönsége is tartozott) a szemében a népesedési szövegek által meghatározott tételek legitimek lehettek, de az is egyértelmű, hogy a „magyarság” megmaradását szem előtt tartó pronatalizmus a „hétköznapi magyarok” (a „talpasok”) tényleges mindennapi életét – illetve azt a racionalitást, amelynek mentén a reprodukciós döntéseiket meghozták – teljességgel figyelmen kívül hagyta.

A FOGALMI ÉPÍTKEZÉS IRÁNYAI A KILENCVENES ÉVEKBEN

A rendszerváltást követően az erdélyi (magyar) társadalmat érintő diskurzusok különböző diszciplináris keretben intézményesültek. Önmagában is érdekes lenne végigkövetni, hogy a korábban leírt „amorf műfajokból” és a „diffúz értelmiségi” ennek megfelelő pozíciójából hogyan bontakozik ki a különböző szaktudományok nyelvezete és intézményrendszere. Az átfogó leírás helyett azonban most csak azt fogjuk megvizsgálni, hogy a bevezetőben jelzett két problémára adott válaszok hogyan befolyásolták a kilencvenes években kialakuló fogalmi konstrukciókat.

Adott volt:

(1.) *A hatalom, az értelmiség és a „magyarság” problematikus viszonya.* E viszonyrendszer ketőssége igen nehezé teszi, hogy „a magyarság érdekeit az adott körülmények között képviselő”, a maguk kisebb-nagyobb kompromisszumait megtevő értelmiségiek pozícióját, stratégiáit egyértelműen megítéljük. Az értelmiség öndefiníciója szerint a hatalommal szemben a magyarság érdekeit képviselte, mégis ellentmondásos a hatalomhoz való viszonya. Továbbá – ami a társadalomtudományok szempontjából központi jelentőségű – a „magyarság” tényleges problémáiból, a mindennapok világából az értelmiség igen keveset érzékelt.

(2.) *A modernizáció és a „magyarság” ellentétes, egymást kizáró viszonya.* A ’70–’80-as években a „magyarságot”, a magyar etnicitást dominánsan a modernizáció ellenében hozták létre²⁹ – olyan etnikai esszenciaként, amely a modernizáció sodrába került egyén identitásának a kemény magját alkotja. Ez volt a másik pont, amelyet a magyar értelmiségnek és a formálódó, tárgyukat kereső társadalomtudományoknak át kellett gondolniuk.

E két alapprobléma volt véleményem szerint az, amelyekhez kapcsolódva a „romániai magyar társadalom” ma használt definíciói megszülettek. Annak függvényében, hogy a két probléma melyike kerül előtérbe, két építkezési irányt látok körvonalazódni – összefüggésben a a formálódó diszciplináris perspektívák sajátosságaival. Az egyik lehetőség a *romániai magyar társadalom* a mindennapokban magyarként megjelenő életvilág(ok)ként való tematizálása volt. Ezt a pozíciót leginkább a magukat antropológusként meghatározó kutatók vállalták fel: a csíkszeredai társadalomkutatók önmagukat már a nyolcvanas években így határozták meg, és a kilencvenes évek végéig e diszciplína intézményesítésével kísérleteztek. A második építkezési irány a

28. E tekintetben jellemző a marosvásárhelyi értelmiségi közegeben a nyolcvanas években kialakult általános tévhit, miszerint a rendszer a magyar nők abortuszait szelektíven engedélyezi vagy hallgatólagosan eltűri.

29. Lásd a „városi magyarság” (urbánus, polgárosodott etnikum) toposzát, amelyet a magyarok Erdély városi társadalmán belüli egykori dominanciája tette plauzibilissé. Ez a dominancia a két világháború között is megmaradt – Dél-Erdély városaiban a második bécsi döntést követően, Észak-Erdélyben az ’50–’60-as években bomlott le. Az elemzett szövegekben a városi magyarsággal összekapcsolódik a városok ruralizációjával (Várhegyi 1980, Semlyén 1980b). Kolozsvár belvárosából nézve például a román falusi tömegek beáramlása sokkal inkább de-modernizációnak (a korábbi civilizációs szint csökkenésének) tűnt.

romániai magyar társadalmat egy magyarként adminisztrálandó egységként jeleníti meg, amely egyben a magát magyarként meghatározó elit modernizációs projektjeinek és közpolitikáinak címzettje is – ez utóbbi pozíció leginkább a demográfiai és a szociológiai makro-perspektíva számára kézenfekvő.

A ROMÁNIAI MAGYAR TÁRSADALOM MINT MINDENNAPI ÉLETVILÁG

Elsőként az a perspektíva alakult ki, amely a magyar társadalom alatt valamifajta *mindennapi életvilágot, hétköznapi valóságot* ért. Ez a fajta interpretáció kitapintható már a KAM nyolcvanas évekbeli folklorizmus-kutatásaiban (Biró–Gagy–Péntek 1987) is, s ez a kilencvenes évek elején született legmarkánsabb erdélyi társadalomtudományos szövegeknek,³⁰ illetve – ha Lőrincz D. Józsefet is ide „soroljuk” – az utóbbi évek talán legmélyebb társadalom-interpretációjának is az eredetvidéke. Ez a fajta „mindennapi valóság”-fogalom az eddig bevezetettek közül leginkább a Scott-féle rejtett forгатókönyvvel mutat rokonságot, abban az értelemben, hogy a szerzők gyakran szembeállítják azt a nyilvános hatalmi diskurzussal – a KAM „romániai magyar társadalmát” bizonyos szempontból hasonló a Kuczi Tibor (1992) által a hetvenes évek magyar szociológiájának tulajdonított valóságkonstrukcióhoz, bár el is tér attól.

Kiemelendő egyrészt, hogy a szerzők nem csupán a (román) állam, hanem a magyar értelmiség/elit beszédmódját is hatalmi diskurzusnak tekintik, a mindennapok perspektívájából nem tapasztalnak közöttük különbséget. Másrészt hatalmi centrum(ok)hoz való viszonyulásukban a „kamosok” a ’90-es évek elején egyértelműen elutasították a „*despota felvilágosítást*”. Ez utóbbi kifejezés Zygmunt Baumantól (2001) származik és kevésbé metaforikusan, a döntéshozói ágazattal folyamatosan kommunikáló társadalommérnök pozíciójára vonatkozik, akinek „felvilágosító” munkája a döntéshozás, a politikai projektek ésszerűbbé tételét jelenti: a „társadalom mérnöke” és a döntéshozó közötti kommunikáció nemcsak azt eredményezi, hogy a döntéshozás ésszerűbbé válik, de azt is, hogy a társadalomkutató is átvesz valamennyit a döntéshozók adminisztratív perspektívájából. E helyett (egyik) lehetséges pozícióként kínálkozik, hogy az elemző közvetlenül a mindennapi szereplőkhöz fordul, az elemzés eszközeivel mintegy őket „világosítja fel” és növeli döntési és reflexív képességeiket (ezt ajánlja Bauman): „Ebben a helyzetben mintegy szükségszerűen nő azok száma, akik szeretnék átlátni annak a világnak a szabályait, amelyben élnek, szeretnék megérteni azok cselekvéseit, akik úgymond érte cselekednek (...) immár nem kész ’nemzetiségi önismeretet’ kíván átadni egy zártkörű presztízsfogyasztási modell keretében (s egy irányított kulturális reprodukció érdekében), hanem csupán információkat, támpontokat nyújt az egyéni gondolkodáshoz, mérlegeléshez vagy választáshoz.” (Biró és mtsai 1995:11)

A másik lehetőség, hogy az elemző gyakorlatilag feladja a társadalom megváltoztatására vonatkozó modernizátori, felvilágosítói ambícióit: „Úgy tűnik, Antonio Gramsci hatására [a „kamosokhoz” – K. T.] hasonló véleményen volt a braziliai balos értelmiség a nyolcvanas években. Eszerint az értelmiség feladata nem arra vonatkozik, hogy tudást szállít a tömegek fele, hanem sokkal inkább arra, hogy hallgat rájuk, meghallgatja a véleményüket, elfogadja a hétköznapi tudásukat, józan eszüket.” (Lőrincz D. 2004:65)

30. A KAM, elsősorban Biró A. Zoltán, Gagy József és Oláh Sándor különböző írásaira gondolunk.

A *mindennapok* szinonimájaként használt *romániai magyar társadalom* fogalmában tehát nincs benne a szociológia társadalomfogalmának egyik lényeges eleme, nevezetesen, hogy a „társadalom” mint modern terminus egyben modernizációs projekt is. Ez az aspektus kézzelfoghatóbbá válik, ha a „mindennapokat” azzal társadalom-konstrukcióval állítjuk szembe, ami Kuczi szerint a hetvenes évek magyar szociológiájának referenciális valóságát képezte. Ez utóbival ugyanis egy horizontálisan, a piac analógiájaként elképzelt társadalomképpel dolgozott, s a mindennapi cselekvések racionalitását jelölte meg vizsgálata tárgyául. Egy ilyen szerveződésben a hatalmi projekt racionalitása esetleges, így a társadalomkutató számára nem feltétlenül érdemes annak jobbá tételébe investálnia. Ugyanakkor, mondja Kuczi (1992), a szociológia ezen valóságképe utópisztikus volt, legalábbis a mintakövető modernizáció fogalmi körén belül értelmezve. Magyarország modernizálódó, de nem teljesen modern társadalom. A szociológia a nyugati terminológiát vette át, amelynek alapja az individualizált cselekvő, aki „kilépett a hagyomány kötelező normativitásából”. Így „társadalomról” (vagyis a modern szociológia eszközrendszerével vizsgálható valóságról) csak akkor beszélhetünk, ha a mindennapi cselekvésekhez valamilyen individuális racionalitást rendelünk. Azonban a kamosok „romániai magyar társadalmában” az egyének nem léptek ki a „hagyomány kötelező normativitásából”. Ellenkezőleg, a szerzők inkább a „társadalom” tradicionális voltára, a magatartásformák kulturális megköttöttségére utalnak és gyakran érvelnek amellett, hogy az individuális racionalitással kalkuláló modellek – sőt akár az individuális véleményeket mérő survey-módszerek – a „romániai magyar társadalom” esetében csődöt mondanak, annak „kvázi-archaikus” jellege miatt.³¹ „A probléma kulcsát itt az jelenti, hogy ebben a részlegesen modernizált, kvázi-archaikus régióban az emberek mentalitása mélységesen ’folklorisztikus’, pontosabban ’közösségi’” (Lőrincz D. 2004:105.) – így a nyilvános megnyilatkozások alárendelődnek egyfajta közösségi véleménynek, amitől az adott (kérdőíves) szituációban nem megengedett az eltérés.

Ha nem pusztán a modellkövető modernizáció keretei között gondolkodunk (amelyet persze nagy tévedés lenne figyelmen kívül hagyni), az individuális racionálisra épülő modell eredendő többretegűségét – és a rétegek működés közbeni összefonódását – kell kiemelnünk. Az individuális racionalitás feltevésére egyrészt olyan axiomatikus rendszerek épülhetnek, mint a közgazdaságtan – amely önmagában koherens modell: a racionalitás feltételének teljesülése esetén az emberi cselekvések eredményének előrejelzésére vállalkozik, de nem kíván valóságleírás lenni.³² Másrészt vállalkozhat a modell valóságleírásra is, de csak akkor, ha bizonyos intézmények – vagyis az egyénhez képest objektívvá vált társadalmi valóság (Berger-Luckmann 1998) – a racionalitás normáját a cselekvés során kikényszerítik. Harmadrészt a modell történeti értelemben olyan kulturális projekt, amely arra irányul, hogy az intézményes feltételrendszer, illetve a cselekvések nagy átlagának racionalitása megvalósuljon. A tényleges működés (elemzés) során a különböző szintek elkerülhetetlenül összecsúsznak – vagyis, amikor a szociológus a racionalitásra épülő modellekben gondolkodik, ezt elkerülhetetlenül normatívan teszi egy kulturális tervezethez kapcsolódva. Kuczi ebben az értelemben beszél a fogalomhasználat utópisztikusságáról, jelezve egyúttal, hogy a hetvenes évek Magyarországon a hatalmi ideológiával szemben-

31. A „kamosok” és a kolozsvári szociológusok között a ’90-es években módszertani vita (illetve – mivel nem álltak egymással szóba – mormogás) folyt arról, hogy a „romániai magyar társadalomban” alkalmazható-e a survey módszere.

32. E tekintetben ellene szegezhető, hogy a „valósággal” nincs összhangban, azonban a kérdés inkább az, hogy van-e pontosabb előrejelzésre alkalmas alternatív rendszer (vesd össze Denett:1998).

álló új modernizációs projektről volt szó. Ez az utópisztikusság a „romániai magyar társadalom” fogalmának most tárgyalt rétegéből hiányzik.

Ha a KAM „romániai magyar társadalmát” a Scott-féle rejtett forgatókönyvvel rokonítjuk, arra utalunk, hogy a fogalomhasználatban helyenként erősen jelen van a domináns beszédmóddal (a nyolcvanas évek „magyarságát” tételező értelmiségi dikurzussal) való szembenállás. Biró A. Zoltán (1998) többször felveti, hogy az értelmiségi ideológia („a fent világa”) eltakarja a romániai magyar társadalmat („a lent világát”), a társadalomtudós feladata pedig az, hogy ezt az elrejtett valóságot felszínre hozza. Lőrincz D. József ugyanezt a problémát úgy fogalmazza meg, hogy pontosan a szociológia fogalmi rendszere az, amely – egy hatalmi mezőhöz, illetve az ebben születő különböző utópisztikus projektekhez kötődve – vakká tesz bennünket a valósággal szemben (lásd — 2002:65–70), amely „valóság” bizonyos tekintetben mindig szemben áll az értelmiség diskurzusaival, legyenek azok akár ideologikusak, akár utópisztikusak.³³

A nyolcvanas években született folklorizmus-kötet tanulmányai a domináns népi ideológiával nem valamilyen modernizációs projektet, hanem a „mindennapokat” akarták szembeállítani. Arra mutattak rá, hogy a gyakorlatok, amelyek a ’70–’80-as években a „népi kultúra” kanonizált elemeit kitermelték, az értelmiségi szakértők szimbolikus legitimitását és az általuk működtetett diskurzusokat erősítették, miközben a ténylegesen létező „népről” nemigen vettek tudomást. Erre a kérdésre reflektált Lőrincz D. József (é.n.) tanulmánya is, amely annak idején nem jelenhetett meg a nevezett kötetben. Ebben a szerző felvetette a folklor (és az értelmiség magyarság-konstrukciójában kulcsszerepet játszó „népi kultúra”) alternatív meghatározásának lehetőségét, amelynek kiindulópontját – a Scott-modellhez hasonlóan – Gramsci képezte, aki számára „nép” fogalma nem a történelmi parasztságot, hanem a mindenkori „alávetett osztályokat”, „folklor” pedig ezek létező kulturális praxisát jelentette. Ebből kiindulva Lőrincz D. már 1982-ben felvetette, hogy az, amit nemcsak folklornak, hanem akár mindennapi életnek – vagy ha úgy tetszik, romániai magyar társadalomnak – is nevezhetünk, egyszerre foglalja magába a hatalmi diskurzussal való szembenállást és a mindennapi rutint.

Amikor a mindennapi életvilágként tematizált társadalmat a szerzők „magyar”-nak nevezik, arra utalnak, hogy a mindennapi interakciók során a magyar jelleg nem feltétlenül tematizálódik vagy válik tudatossá, hanem azokat (mindenfajta hatalmi diskurzustól függetlenül) egyfajta reflektálatlan háttérként hatja át.³⁴

AZ ADMINISZTRATÍV TEKINTET: A ROMÁNIAI MAGYAR TÁRSADALOM MINT HATALMI PROJEKTEK CÍMZETTJE

A demográfiai és makro-szociológiai vizsgálatokban a romániai magyar társadalom/népesség természetesen nem mindennapi életvilágként jelenik meg, ez a vonulat mégis sok szempontból szintén a nyolcvanas évek „magyarság”-konstrukciójával szemben fogalmazza meg magát – ezt azonban a modernizációhoz való viszony vonatkozásában teszi.

33. Mannheim szerint az előbbi a jelent legitimálja, míg az utóbbi annak megváltoztatására törekszik (1996).

34. Ezzel kapcsolatban ki kell emelnünk, hogy a szerzők a Székelyföldön – Biró A. Zoltán elsősorban a Csíki-medencében és Korondon, Oláh Sándor a Homoród mentén, Gagy József Udvarhely- és Csíkszéken, leginkább Máréfalván, Lőrincz D. József pedig Sepsiszentgyörgyön). Vegyes vidékeken az etnicitás és a mindennapok kapcsolata más korszakok szerint is alakulhat (lásd Brubaker és mtsai 2006).

A hagyományos néprajzi paradigmával rokons, a nyolcvanas években domináns magyarság-konstrukcióban az etnikai identitás és a modernizáció szemben állt egymással. A nyolcvanas években ez azért tehetett szert a szokásosnál nagyobb érvényességre, mert a rendszer által propagált modernizációs narratíva alternatíva nélkülülnek tűnt. Mivel a rendszerváltást megelőzően nem fogalmazódtak meg alternatív modernizációs teleológiák, Romániában ellenzékinek lenni egyfajta gesztus volt, ami kimerült a hatalmi diskurzus elutasításában (Lőrincz D.:2004). A kilencvenes évek elején (magyar szempontból) az alternatív teleológia kérdése egy olyan erőtér és intézményrendszer alkulehetőségeként bontakozott ki Romániában, ahol a kisebbség etnikai partikularitása és a modernizáció nem áll szemben egymással. Ezért amellet, hogy kiemelt szerepet kapott a teljes magyar nyelvű oktatás kérdése, konszenzus volt a tekintetben, hogy ezt a célt egy önálló magyar politikai erőcentrum létrehozásán keresztül lehet elérni – innen nézve tehát a „romániai magyar társadalom” egy magyarként adminisztrálható és adminisztrálandó egységként tűnt fel.

E reprezentáció megerősödése azonban nem pusztán a politikai struktúrákkal áll összefüggésben, hanem a magát szintén magyarként definiáló társadalomtudományos mező, jelesül a szociológiai makro-szemlélet intézményesedésével is. Kiemelendő, hogy – a demográfiai és szociológiai makro-szemlélet és kutatási gyakorlat intézményesedése ellenére – az (elsősorban a kolozsvári szociológia tanszékhez tartozó) kutatók, a „kamosokkal” ellentétben, saját perspektívájukat nem fogalmazták meg programszerűen. Ellenkezőleg, jórészt Kuczi (1992) könyvének hatására úgy döntöttek, hogy a programatikus megfogalmazások szerint, „arra kell törekedjünk, hogy a politikai és az intellektuális nyilvánosságot mindenestől uraló történelmi (a legtöbbször persze csak historizáló) diskurzust, a szociológia nyelvvel váltsuk fel. Ne a politikai/történelmi szöveg és beszéd legyen a diskurzus 'kerete', az episztémé, hanem a szociológia.” (Magyari 2003:143)

Más, az akkori szociológus körökben közkeletű, megfogalmazásban a szociológia feladatát abban látták, hogy az „átetnicizált” kisebbségi közélet számára semleges, analitikus nyelvet biztosítson, mindegy tehermentesítve azt. A közéleti beszédmód „de-etnicizálására” vonatkozó – véleményem szerint meglehetősen utópisztikus és súlytalan – program ellenére, a szociológiai mező számára létkérdés volt, hogy saját tárgyára rámutasson. E rámutatás pedig nem lehetett független a módszertani apparátustól. A „romániai magyar társadalom” a szociológia számára akkor vált kézzelfogható entitássá, amikor bizonyos jellemzői az SPSS adatbázisokban megjelentek – a mérések tették a „társadalmat” a magyar erőcentrummal kommunikáló makro-szemlélet számára plasztikussá, működtek ezen etnikailag lehatárolható entitást tárgyiasító eljárásként.

Ezen a ponton közel kerülünk a társadalmi-konstrukcionista érveléshez. Az Erdéllyel foglalkozó irodalomban – számunkra leginkább felhasználható formában – ez Kántor Zoltánnál jelenik meg (2000), aki azt javasolja, hogy a romániai magyar társadalmat, a Benedict Anderson-féle elképzelt közösség (1991) analógiájára „elképzelt társadalomként” próbáljuk megragadni. Itt az elképzelt mivolt nem valamifajta, a valósággal ellentétes fantazmagóriát jelent, hanem társadalmi konstruáltságot. Az „képzelt társadalom” fogalma nem jelenti, hogy az ne lenne valóságos (hisz a szociológia által vizsgált társadalmi valóság minden eleme „konstruált”), csak azt, hogy nem „Istentől és örök időktől adott”. Ha pedig nem az, akkor érdemes odafigyelniük azokra a mechanizmusokra, amelyeken keresztül folyamatosan újratermelődik. Lényeges elem, hogy az újratermelődés hatalmi szempontból aszimmetrikus térben zajlik. Kántor – nagyon helyesen – arra mutat rá, hogy a „romániai magyar társadalom” nem „képzelt el” olyan

magát magyarként definiáló erőcentrum nélkül, amely erre az entitásra diskurzív, politikai és intézményes befolyását ki akarja terjeszteni.³⁵

A NÉPSZÁMLÁLÁSOK PERCEPCIÓJA ÉS A DEMOGRÁFIA MEGERŐSÖDÉSE

Romániában a rendszerváltást követően 1992-ben és 2002-ben tartottak népszámlálást. Mindkét census a magyar népesedésség szempontjából kedvezőtlen demográfiai folyamatokra mutatott rá. Az előbbi 1.624.959 magyart mutatott ki, ami jóval alatta maradt az előzetes várakozásoknak,³⁶ míg a 2002-es népszámlálás szerint a magyarok száma Romániában 1.431.807 volt, ami tíz év alatt közel 200 ezer fős, 12 százalékos csökkenést jelent. Ezzel párhuzamosan a magyarok össznépeségén belüli aránya 7,2 százalékról 6,6 százalékra esett vissza.

A népszámlálások nem egyszerű adatgyűjtési technikák, azok szorosan összefonódnak a társadalmi valóság reprezentációja és alakítása fölötti politikai harccal. Horowitz (1975) szerint az etnikailag megosztott társadalmakban, különösen ha a pártrendszer is az etnikai vonalak mentén tagolt, a népszámlálások hasonlóvá válhatnak a választásokhoz: ezeket az adott etnikumokat képviselő elit „megnyerheti”, de „el is veszítheti”. Kovács Éva (2004:25–49) a két világháború közötti csehszlovák népszámlálások kassai körülményeit elemezve állapította meg ugyanezt, míg romániai viszonylatban Varga E. Árpád (1998:220–240) az 1992-es, Brubaker és szerzőtársai (2006:151–163) pedig a 2002-es romániai népszámlálás kapcsán világítottak rá erre a tételre. Az erdélyi magyar politikai elit számára mindkét népszámlálás tétje az volt, hogy az általuk képviselt közösség súlyára rámutassanak, ezért a népszámlálást megelőzően a magyar nyelvű újságokon, köztéren elhelyezett plakátokon keresztül szabályos kampány folyt a magyar népeség mobilizálása érdekében.³⁷ A választás-hasonlatnál maradvá képletesen azt mondhatjuk, hogy a magyar politikai elit 1992-ben és 2002-ben is „elveszítette a népszámlálást” – az eredmények mellett, hogy rávilágítottak a magyar népeséget érintő kedvezőtlen folyamatokra azzal, hogy elmaradtak az előzetes várakozásoktól, kommunikációs szempontból a magyar elitet is kedvezőtlen helyzetbe hozták.

1992-ben a magyar politikai elit nyilvános stratégiája az eredmények tagadása volt, ami logikusan következett az erdélyi magyar népesedésre vonatkozó diskurzusok szerkezetének. Korábban a témát tudományos igénnyel megközelítő kutatók – és a közvélemény – az adathiány és a Román Statisztikai Hivatal közleményeivel szembeni széleskörű szkepszis közepette becslésekre hagyatkoztak.³⁸ Az elsősorban Magyarországon született tudományos közlemények az erdélyi

35. Hangsúlyozandó, hogy itt egy sajátos makro-perspektívában megalkotott társadalomképről van szó – ennek plauzibilitása, s nem a magyarként definiálható életvilágok szünnének meg Erdélyben a magyar erőcentrum hiányában.

36. Az erdélyi és magyarországi nyilvánosságban elterjedtek voltak a romániai magyarok számát legalább 2 millió főre tevő becslések.

37. A két népszámlálást kísérő etnopolitikai küzdelem különbségeit is ki kell emelnünk. Míg 1992-ben a végrehajtó hatóságok és szakemberek közleményei sem voltak mentesek az etnopolitikai felhangoktól (Varga 230., 64. lábjegyzet), addig 2002-ben az esemény számunka leginkább bürokratikus (rutin)feladatként értelmeződött (Brubaker és mások 2006, 152.). A feszültségek a második esetben, az akkor még Funar vezette Kolozsváron összpontosultak. Az 1992-ben 23, 2002-ben pedig 19 százalékban magyarulta városban a népszámlálás tétjét növelte a kisebbségi nyelvek használatát szabályozó törvény, ami a nyelvi jogokat a kisebbség adott településen belüli húszszázalékos arányához kötötte.

38. Természetesen ebben a Román Statisztikai Hivatal sem ártatlan: az 1977-es népszámlálás végleges eredmé-

magyarok számát felülbecsülték, és Erdélybe visszaszivárogyva tovább erősítették a 2 millió erdélyi magyar közkeletű toposzát. A 1992-es népszámlálás eredményei azonban lehatárolták a politikai elit mozgásterét. Varga E. Árpádra hivatkozva emelhetjük ki a következőket: „A népszámlálás szenvtelen adatközlése egy, a Kós Károly-i *Kiáltó Szó* óta metaforikus jelentéstöbblettel bíró képet kezd ki: a kétmillió magyarországot, mellyel ’minden időben számolnia kell annak, aki szuverenitását reá kiterjesztette’ [ezért – KT.] nem csodálhatjuk, ha a romániai magyarságot sokan olyan, szinte ’fiktív népességként’ jelenítik meg, amely nem a valóságos népesedési viszonyoknak megfelelően, hanem egy utópisztikus demográfiai modell tértől és időtől független törvényszerűségeinek megfelelően alakul.” (Varga E. 1998:220)

Annak ellenére, hogy a nyilvános megnyilatkozások szintjén ragaszkodott a 2 millió magyar toposzához, a politikai elit magatartását kettősség jellemezte. Felvetődött ugyan egy alternatív népszámlálás (önszámlálás) lehetősége, de az a politikai szereplők többsége előtt is kezdettől fogva világos volt, hogy állami jogosítványok nélkül ennek megszervezése logisztikai képtelenség. Az ötlet a kilencvenes évek első felében *Nemzeti Kataszter* címszó alatt maradt napirenden. Ez alatt egy olyan jegyzéket értettek, amelyen – legalábbis elvben – minden romániai magyar-nak szerepelnie kellett volna. A Nemzeti Kataszter körüli vitákat az tartotta életben, hogy az RMDSZ határozatai összekötötték azt – a vezetés és a megyei szervezetek többsége által tulajdonképpen nem kívánt – belső választásokkal.³⁹ Ez utóbbi megvalósíthatóságát blokkolta az eleve kudarcra ítélt kataszter.⁴⁰ Vagyis az „önszámlálással” és a kataszterrel kapcsolatos vitákat nem a népszámlálási eredményekkel szembeni valós szkepszis, hanem a belső választásokkal kapcsolatos párton belüli politikai ellentétek gerjesztették.

A népszámlálási eredmények hallgatólagos elfogadásáról árulkodik, hogy miután 1994-ben az RMDSZ kézhez kapta a népszámlálások hivatalosan azóta sem publikált településsoros nemzetiségi megoszlásait,⁴¹ a belső struktúrák kialakításában épített ezekre az eredményekre: például a kongresszusi küldöttek területi leosztásában figyelembe vették a népszámlálási eredményeket és az RMDSZ által rendelt és a választási kampányok során felhasznált közvélemény-kutatások magyarokra reprezentatív mintáit is ez alapján alakították ki.⁴² Ez utóbbiak a kérdés megkezdését konvencionálisan a következő kérdéshez kötötték: „Van-e ebben a háztartásban olyan személy, aki az 1992-es népszámlálás során magyarnak vallotta magát?”⁴³ Tehát a nyilvános

nyei olyan csúsztatást tartalmaznak, amit csak 1990-ben, illetve 1992-ben korrigáltak. Az eredményeket a vonatkozó kötet az ún. „nemzetiség és anyanyelv szerinti” bontásban tárgyalta: az olyan eseteket, ahol a nemzetiség és az anyanyelv nem egyezett (és valamelyik a román volt) a kiadvány automatikusan a román nemzetiségűek (és anyanyelvűek) közé sorolta. Ezt a gyakorlatot egyedül a zsidó nemzetiség esetében nem alkalmazták. Az eljárás ráadásul nincs korrekt módon feltüntetve a módszertani útmutatóban (vesd össze Nyárádi R. 1998:64–72, Varga E. (1998:72–117).

39. A belső választásokkal kapcsolatos alternatív technikai javaslatokat lásd Horváth–Magyari (1994). Bár a szövetség szerveit nem közvetlenül választják, jelenleg a parlamenti és önkormányzati jelölteket több helyi RMDSZ-szervezetben állóurnás előválasztáson jelölik ki, ahol nem használnak semmiféle, a magyar választókat tartalmazó katasztert vagy regisztert.

40. A kataszter ötletéhez a belső ellenzék ragaszkodott (Toró:1994, 1999).

41. Románia 1992-es (és 2002-es) településsoros nemzetiségi megoszlásai a mai napig nem érhetőek el semmilyen hivatalos publikációban. Az erdélyi megyék adatait Varga E. Árpád (1998–2002) rendszerezte és hozta nyilvánosságra.

42. Lásd Erdélyi Magyar Adatbank: <http://kutasok.adatbank.transindex.ro/>

43. Az RMDSZ közvélemény-kutatásait irányító Horváth István közlése.

megnyilatkozások ellenére a népszámlálási eredmények valójában meghatározták a politikai elit saját közösségéről alkotott reprezentációit.

2002-ben a népszámlálási eredmények ismét kevesebb magyart mutattak ki a vártnál.⁴⁴ A magyar politikai elit azonban ezúttal más nyilvános stratégián keresztül kísérelte meg kezelni a helyzetet. A előzetes eredmények közzétételét követően, 2002. július 12-én az RMDSZ szakmai tanácskozást hívott össze, amelyen a felső vezetésen és az Ügyvezető Elnökség munkatársain kívül társadalomkutatók is részt vettek – a Szövetség elnöke és ügyvezető elnöke csak a tanácskozót követően, egy neves demográfus társaságában tartotta meg a népszámlálási eredményeket értékelő hivatalos sajtótájékoztatóját. A nyilatkozatok – a népszámlálási eredményeket elfogadva és ezek elemzésére építve – olyan átfogó stratégia kidolgozását ígérték, amely fokozza majd a magyar népesség reprodukív képességét és hozzájárul a magyar intézményrendszer fenntarthatóságához (Köllő 2002). Azt is hangsúlyozták, hogy a politikai érdekképviselő a stratégia kidolgozásában a társadalomtudományokkal kívánt együttműködni, amely szándékot az RMDSZ 2003-as kongresszusi határozata is megerősítette.⁴⁵

Az erdélyi magyar politikai elit népszámlálásokra adott válaszreakciói nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a társadalomtudományos mezőn belül láthatóvá vált és megerősödött egy olyan kutatói pozíció, ahonnan az erdélyi magyar népességre sajátos rálátás nyílik. E pozíció meghatározói, hogy tárgyát makro-perspektívából szemléli, kiemelve az etnikai változót, azaz a magyar etnikumról mint külön elemezhető entitásról („társadalomról”, „népességről”) beszél. A nevezett kutatói pozíció továbbá explicite vagy implicite egy magát magyarként meghatározó erőcentrumhoz és ennek (köz)politikai projektjeihez kötődik. Ebben kontextusban kiemelt szerepet kapott a demográfia mint egy olyan nyelvezet, amely – legalábbis a hozzá fűzött eredmények szerint – képes a népesedési folyamatok leírására, és hozzájárulhat azok adminisztrálhatóvá tételéhez.

A 2002-es népszámlálást követően az erdélyi magyar demográfiai kutatásokat elsősorban az a törekvés határozta meg, hogy a diszciplína területileg körülhatárolható népességekre (nemzetállamokra) kidolgozott fogalmi rendszerét és módszertanát alkalmassá tegyék egy más etni-

44. Veres Valér (2002) a népszámlálást közvetlenül megelőzően a magyar népesség számát közel százezer fővel magasabbra becsülte a népszámlálás által kimutatott értéknél. A népességfogyás nemcsak magyar, hanem országos vonatkozásban is nagyobb volt a vártál. A regisztrálatlan kivándorlást figyelmen kívül hagyó Nemzeti Statisztikai Hivatal 2002-re mintegy 700 ezer fővel számolta felül Románia népességét.

45. „A romániai magyarság utóbbi tíz évben bekövetkezett, közösségünk egészét érintő fogyása szükségessé teszi egy megfelelő népesedési politika kidolgozását, amit az RMDSZ a politikai szintéren képvisel és a közösségépítési munka során felhasznál. Stratégiánk megalapozása érdekében az RMDSZ társadalomtudományokkal foglalkozó szakemberek bevonásával folytatja az erdélyi magyarság fogyását előidéző sajátos, és a régió egészére jellemző demográfiai folyamatoknak, a társadalom helyzetének, mindannak az elemzését, ami a természetes fogyást, elvándorlást, illetve az asszimilációt előidézi. Az RMDSZ programjára alapozva, a kutatások eredményeire építve kell megfelelő stratégiát kidolgoznunk és megvalósítanunk az ifjúságpolitika, a minőségi oktatás biztosítása, önálló intézményrendszerünk bővítése, a munkahelyteremtés, a családpolitika, a magyarok által is lakott régiók gazdasági fejlesztése, a szociális helyzet javítása által, hogy nemzeti közösségünk jövőképeinek része lehessen a jólét bizonyossága, önazonosságunk megőrzésének hite. Célunkat széles körű társadalmi szolidaritásra alapozva, a történelmi magyar egyházak és az erdélyi magyar civil társadalom szervezeteivel közösen kívánjuk megvalósítani, az együttműködés a kölcsönös bizalom jegyében. Ennek érdekében a kongresszus megbízta az RMDSZ Ügyvezető Elnökségét a kérdéssel foglalkozó munkacsoport létrehozásával, amely szakmai alapot biztosít a romániai magyar közösség népesedési helyzetének javítása érdekében kifejtett politikai és társadalmi tevékenységnek.” (RMDSZ VII. Kongresszusa 2003)

kumokkal keverten élő kisebbségi népesség vizsgálatára.⁴⁶ E kísérlet („technikailag”) két szempontból tekinthető sikeresnek. Egyrészt azért, mert a hivatalos népmozgalmi és népszámlálási adatok tekintetében az erdélyi társadalomtudományos kutatás történetében egyedülálló adathalmaz áll a kutatók rendelkezésére. A statisztikai adatforrásokhoz való hozzáférés természetesen összefügg azzal, hogy RMDSZ a demográfiai vizsgálatokat közpolitikai prioritásként határozta meg. Másrészt e vizsgálatok megkísérelték a demográfiai diszciplína elemi fogalmi és módszertani eszköztárának adaptálását. Miután az erdélyi magyar kutatók a nyolcvanas években nem voltak abban a helyzetben, hogy megvonhassák a magyar népmozgalmi egyenleget, a téma a Magyarországon kibontakozó ún. „magyarságkutató” irodalomban került terítékre. A *Magyarságkutató Intézet* 1986-os megalapítása a „határon túli”, elsősorban az erdélyi magyarság iránt immár hivatalos szinten is megnövekedett érdeklődést jelzett, s az intézet körül kibontakozó vizsgálatok egyik alappilléret az (etno)demográfia képezte. A szövegeket olvasva azonban nyilvánvaló, hogy ezen sajátos „magyarságkutató” demográfia és a magyarországi *mainstream* demográfia között – a személyes átfedések ellenére – valójában nagyon kicsi lehetett a kommunikációs felület: a „magyarságkutató” demográfusok a *mainstream*től eltérő nyelvet használtak, szinte egyáltalán nem tagolódtak be a demográfia intézményrendszerébe,⁴⁷ nem használták a diszciplína módszertani apparátusát. E szerveződés bizonyos mértékben máig meghatározza azt a szemléleti keretet, amelyen keresztül az erdélyi magyarokat érintő népesedési folyamatokat értelmezik. A romániai magyarokra irányuló népesedési vizsgálatokat jó ideig elsősorban nem a demográfiai diszciplína, hanem a „magyarságkutatás” integrálta, ami a problémafelvetéstől az alkalmazott módszertanig alapjaiban határozta meg azok jellegét. A kutatások „technikai” értelemben vett sikerét jelzi, hogy ez a helyzet átalakulóban van.

Kiemelendő a kohorsz-komponens modell adaptálására tett kísérlet, amelyre az utóbbi évek népesség-előreszámításai támaszkodtak. A módszer adaptációjával, illetve a demográfiai modellekkel kapcsolatban azonban két lényeges (és egymással összefüggő) probléma merül fel: (1.) Mi (legyen) az etnikai változó helye a demográfiai magyarázatokban és modellekben? Milyen tényezők határozzák meg, hogy erdélyi/romániai magyar népességről beszélünk? (2.) Mennyiben „adminisztrálhatók” ténylegesen ezen népesség határai a demográfia fogalmi apparátusán keresztül?

AZ ETNIKAI VÁLTOZÓ HELYE

A demográfiai elemzésben az etnikai változó helyét a modellválasztás határozza meg. A kérdés, hogy milyen népességekről beszélünk, milyen csoportok népesedését hasonlítjuk össze? E kérdés korántsem „ártatlan” és nagymértékben zavarja a tisztánlátást, megválaszolásokor sokszor szétválaszthatatlanul összekeverednek a politikai jellegű és az szakmai érvek.

46. A *Magyar Kisebbség* 2002/4-es számában Varga E., Horváth, Kiss, Szilágyi és Veres írásait; a 2004 március 5-én Kolozsvárott tartott konferencia előadásaiból készült tanulmánykötetet (Kiss, szerk. 2004) és az erdélyi magyar népesség előreszámításával foglalkozó köteteket (Habicsek–Tóth–Veres 2005; Csata–Kiss 2007).

47. Hangsúlyozandó, hogy a mező szerkezetéről beszélünk. A magyarságkutatás és a *mainstream* demográfia nyelvezetének szétartásával kapcsolatban állítás akkor is tartható, ha voltak olyan *mainstream* demográfusok, akik foglalkoztak az erdélyi magyarsággal és „magyarságkutatók”, akik demográfusok lettek.

A szakmai megközelítésben Vladimir Trebici kijelenti, hogy *népességről* csak abban az esetben érdemes beszélnünk, amennyiben ehhez az entitáshoz csatolhatunk egy olyan kulturálisan közvetített modellt, amely a reprodukció mikéntjét meghatározza. Továbbmenve, akkor van értelme *alpopulációkról* és az ezek közötti összehasonlításról beszélni, ha ezekhez joggal társíthatunk a reprodukív viselkedés eltéréseit meghatározó szubkulturákat (Trebici–Ghinoiu 1986:117). Ez minden demográfiai elemzés alapelve. Kissé tankönyvívű példával a szőkék vagy a kékszeműek népességéről beszélni lehetséges, de teljesen érdektelen. A probléma abból adódik, hogy a fent vázolt viszony könnyen megfordulhat: miután a demográfiai elemzés egységét kijelöljük – azaz statisztikai eszközökkel megkonstruálunk egy népességet – e mögé kimondva vagy kimondatlanul sajátos reprodukciós modellt képzelünk.⁴⁸

De mi a helyzet Erdéllyel és a romániai magyarokkal? A modellválasztás, az elemzés egységét képező népességek kijelölése nem pusztán „jámbor akadémikusok” ügye. A mögött, hogy a 2002-es népszámlálást követően az erdélyi magyar társadalomkutatók az erdélyi magyarokat mint népességet tételezik, világos (etno)politikai koncepció – ha úgy tetszik, kisebbségi nemzetépítés (Kántor 2002) – áll. Amikor a magyar társadalomkutatók vizsgálati keretként az erdélyi magyar népességet jelölik ki, akarva-akaratlanul ezzel a koncepcióval azonosulnak, ami önmagában természetesen nem probléma. A kérdést azért érdemes tudatosítani, hogy (amennyire lehet) elkerüljük az etnikai változó magyarázóerejének reflektálatlan reifikálását.

Az etnikai változó demográfiai modelleken belüli kiemelése ellen a leggyakoribb érv az, amely a reprodukciós különbségek regionális szerveződését hangsúlyozza. Traian Rotariu (1993) nyomán, a kolozsvári demográfusok gyakran a priori kijelentik, hogy a demográfiai viselkedés különbségei – illetve a mögöttük feltételezett eltérő kulturális minták – Erdélyben regionális és nem etnikai törésvonalak mentén tapinthatók ki: „Erdélyen belül a termékenység regionális eltérései jelentősebbek, mint a nemzetiség szerinti különbségek. Más kérdés az, hogy egyik régióban igen kevés román él (Kelet-Erdély–Székelyföld), máshol pedig magyarok élnek kevesen (Dél-Erdély és a Bánság), így az erdélyi nemzetiségi átlagokhoz az egyes régiók más-más mértékben járulnak hozzá.” (Veres 2004:46) Ebből gyakran vonják le azt a következtetést, hogy az egyes etnikumok külön népességként való vizsgálata félrevezető. Egy másik lehetséges (és plauzibilis) érv, hogy a reprodukív modellek nem etnikai csoportok, hanem társadalmi rétegek szerint különböznek.

Le kell szögeznünk tehát, hogy az etnikai változó kiemelése és a 2002 utáni demográfiai vizsgálatok által felvállalt elemzői pozíció az azt meghatározó (etno)politikai projektek következménye. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szóban forgó pozícióból feltáruló társadalmi valóság – a romániai magyar népesedés – azon politikai törekvéseknek a fényében válik relevánssá, amelyek az erdélyi (magyar) társadalmat etnikai-nemzeti alapon akarják intézményesíteni. Példaként: egy, az erdélyi magyar népességre végzett előreszámítás a magyar nyelvű oktatási rendszer tervezése során válik érdekessé – itt a modellválasztásnál másodlagos, hogy a reprodukciós maga-

48. Brubaker a csoport és a kategória fogalmak közti különbségtétel fontosságát hangsúlyozva írja a következőket: „Ha csoport alatt olyan lehatárolt közösséget értünk, amelynek tagjai kölcsönösen hatnak egymásra, kölcsönösen felismerik egymást, egymásra orientáltak, hatékonyan kommunikálnak, szolidaritást éreznek egymás iránt, kollektív identitással rendelkeznek és képesek összhangban cselekedni - de még akkor is, ha kevésbé igényes csoportkritériumokat állítunk fel -, világos kell legyen, vagy a kategória nem csoport. Legjobb esetben is csak a csoportalakítás vagy 'csoportként létezés' lehetősége van meg benne” (2001). A demográfiai elemzés ebben az értelemben kategóriákkal dolgozik, amelyekről azonban gyakran reflektálatlanul azt feltételezi, hogy csoportként működnek.

tartás különbségei regionálisan vagy rétegenként különböznek, a magyar nyelvű iskolahálózat tervezését az etnikailag tagolt modell fogja segíteni.

Természetesen azt is érdemes újra leszögezni, hogy a demográfiai vagy, tágabban értelmezve, a társadalomtudományos modellalkotás egy másik értelemben sem független a társadalom etnikai alapú intézményesítését célzó politikai projektől. A leírások ugyanis amellet, hogy a politikai tervezést segítik, közrejátszanak abban, hogy a valóság reprezentációi egy bizonyos formában termelődnek újra, ezáltal pedig, mint már jeleztük, objektivációs eljárásként működnek. A társadalomtudományos modellalkotásra is érvényes a Brubaker és szerzőtársai (2006:207) által tett megállapítás, miszerint az etnicitás leginkább a társadalmi valóság észlelésének egy lehetséges módja, olyan diskurzív és kognitív keret, ami egyben a társadalmi cselekvést is orientálja.

A MAKRO-PERSPEKTÍVA KORLÁTAI

Az etnikai változót kiemelő demográfiai modellel kapcsolatban azonban pragmatikus szinten merülnek fel kételyek. Kérdés, hogy a demográfia fogalmi eszköztára, amelyet egy nemzetállam területi szempontból körülhatárolható népességének a leírására dolgoztak ki, ténylegesen alkalmazható-e egy kisebbségi közösség esetében? Amennyiben ezen keresztül próbáljuk a közpolitikai cselekvést segíteni, nem dezorientáljuk-e valójában?

A makro-szociológia és a demográfia – mivel fogalmi rendszerük történetileg a nemzetállami szerveződéshez kötődik – meglehetősen feszes keretbe foglalja a megengedhető asszociációkat. Ezen a szinten három alapvető problémát kell kiemelnünk. (1.) A modern szociológia társadalomfogalmának – amihez a demográfiai, illetve a makro-perspektívájú szociológia teljes módszertani apparátusa kapcsolódik – alapvető összetevője a *territorialitás*. Ludger Pries (2002) a modern szociológia társadalomfogalmát „konténer-társadalomnak” nevezi, olyan átfogó mintázatnak (tartálynak), amely ideáltipikusan mindent magába foglal, ami egy adott területen van. E terület pedig a modern nemzetállam tere, amely folytonos és homogén. A romániai magyar társadalmat lehetetlen így reprezentálni: ha vizualizálni akarjuk, olyan Erdélyt ábrázoló etnikai térkép jelenik meg a szemünk előtt, amelyen csak a magyarok vannak feltüntetve. Térképünkön lesznek sötétebb, vagyis sűrűbben lakott és világosabb, gyérebben lakott, de fehér, lakatlan területek is. Az így reprezentált társadalom tere tehát semmi esetre sem homogén, és nem értelmezhető úgy, hogy magába foglalná a tagjai között fennálló interakciókat és társadalmi viszonyokat.

(2.) Ehhez kapcsolódik – és perspektivikusan még több kellemetlenséget okoz –, hogy az erdélyi magyar társadalomban igen nehezen értelmezhető *a rétegződés kérdése, a státusok rendszere*. Hogyan beszélhetnénk a romániai magyar társadalom rétegződéséről, amikor nehéz elképzelni, hogy a mobilitás és a státusreprodukciónak stratégiái minden esetben ezen az elképzelt entitáson keresztül valósulnak meg. Ha pedig rétegződési elveket és státusrendszert nem tudunk hozzárendelni, akkor nehezen beszélhetünk az erdélyi magyarságról mint társadalomról.

(3.) Szűkebben a *demográfia* vonatkozásában két ponton vetődnek fel kérdések a migráció és az etnikai keveredés kapcsán. A demográfia érdeklődésének homlokterében hosszú időn keresztül elsősorban a születések és a halandóság kérdésköre állt; az előrejelzések és a modellszámítások ennek megfelelően a zárt népesség modelljéből indultak ki. A migráció vizsgálata a demográfiai diszciplínán belül azzal párhuzamosan értékelődött fel, hogy az európai országok többségében

a termékenység az egyszerű újratermelődéshöz szükséges szint alatt stabilizálódott. Annak ellenére, hogy ma a migráció helyenként már jelentős szerepet kap a modellekben, a demográfia csak nagyon kis mértékben vagy egyáltalán nem tudja előrejelezni. A szülésnek és a halálnak, annak ellenére, hogy egy sor társadalmi és kulturális tényező befolyásolja, az emberi életcikluson belül biológiailag meghatározott helye van – a kohorsz-komponens módszer előrejelző képessége jórészt ebből a tényből következik. Míg a születések vagy az elhalálozások számát középtávon viszonylag nagy biztonsággal előre tudjuk jelezni, a migráció várható alakulásával kapcsolatban akár egy-két éves időtávban is a sötétben tapogatózunk. Másrészt a transznacionális migráció irodalmában (és ezt saját kutatásaim is megerősítik) hangsúlyos tétel, hogy az új migrációs formák megjelenésével a népesség nemzetállami térhez kötött fogalma kérdőjeleződik meg. Ezt fokozza tovább az etnikai keveredés, az etnikai határátlépések problémája. Amennyiben a migráció kérdésköre szétfeszíti a demográfia fogalmi keretét, végképp kérdéses, hogy azt miképpen tudjuk működtetni egy olyan kisebbségi népesség esetében, amelyet képtelenek vagyunk a nemzetállami népesség analógiájára territorializálni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 2002: Vita. Lőrincz D. József, Geambaşu Réka, Pásztor Gyöngyi, Péter László, Plainer Zsuzsa részvételével. *Web. Szociológiai Folyóirat*, 2002, 10, 65–70.
- Anderson, Benedict 1991: *Imagined Communities. Reflexions on Origin and Spread of Nationalism*, London–New York: Verso
- Andorka Rudolf 2001: A dél-dunántúli egykekkutatások története. In *Gyermek, család, történelem*, Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég, 13–30.
- Bárdi Nándor 2004: *Tény és való*, Pozsony: Kaligramm
- Baumann, Zygmunt 2001: Szociológia és felvilágosodás. *Magyar Lettre Internationale*, 2001, 40, 26–29.
- Berger, Peter L.–Luckmann, Thomas 1998: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*, Budapest: Józsefvég
- Biró A. Zoltán és mtsai. 1995: Változás és/vagy stabilitás. A romániai magyar társadalom szerkezetének és működésének fontosabb komponenseiről. In Turós Endre (szerk.) *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*, Csíkszereda: Pro Print, 13–45.
- Biró Zoltán–Gagy József–Péntek János (szerk.) 1987: *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*, Bukarest: Kriterion
- Bokor Zsuzsa 2005: Promiszkuus úrinőből futóbárcás, futóbárcásból hivatásos prostituált. Technikák a prostituáltak marginalizálására és a nemzeti térből való kizárására. *Regio*, 2005, 3, 47–66.
- Bottoni, Stefano 2005: A sztálini „kis Magyarország” megalakítása. In Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*, Csíkszereda: Pro-Print, 307–354.
- Bourdieu, Pierre 1998: Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához. In Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*, Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium, 174–186.
- Bourdieu, Pierre 2001: *A gyakorlati észjárás. A cselekvés elmélete*, Budapest: Napvilág
- Brubaker, Rogers–Feischmidt Margit–Fox, Jon–Grancea, Liana 2006: *National Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*, Princeton–Oxford: Princeton University Press

- Brubaker, Rogers 2001: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 2001, 7–8, 60–66.
- Bucur, Maria 2005: *Eugenie și modernizare în România interbelică [Eugénia és modernizáció a két világháború közti Romániában]*, Iași: Polirom
- Csata István–Kiss Tamás 2007: *Népesedési perspektívák. Az erdélyi magyar népesség regionálisan tagolt előreszámítása húsz és harminc éves időtávra*. Kolozsvár: Kriterion–RMSZ Ügyvezető Elnökség
- Denett, Daniel 1998: *Az intencionalitás filozófiája*, Budapest: Osiris
- Gagy József 1997: És miként a fának szerves tartozéka. *Beszélő*, 1997, 2, 84.
- Gagy József 2004a: *A krízis éve a Székelyföldön*, Csíkszereda: Pro-Print
- Gagy József 2004b: Centralizációs kísérlet az ötvenes években. Hatalom, értelmiségiek, társadalom a Magyar Autonóm Tartományban. *Látó*, 2004, 7,
- Gagy József 2005a: A szocialista modernizáció kezdetei Románia egy elmaradott régiójában. Hatalom, szakértelem, átalakulás. In Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*, Csíkszereda: Pro-Print, 445–477.
- Gagy József 2005b: Tata és társai. A második világháború utáni hatalomváltás, az új vezetők és a közösség egy székelyföldi faluban. In Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*, Csíkszereda: Pro-Print, 17–64.
- Ghetău, Vasile 1978: Speranța de viață a populației din România [A romániai népesség várható élettartama]. *Viitorul Social*, 1978, 1, 142–152. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf608.pdf
- Hablicsek László–Tóth Pál Péter–Veres Valér 2005: *A Kárpát-medencei magyarság demográfiai helyzete és előreszámítása, 1991–2021*, Budapest: KSH–Népességtudományi Intézet
- Heller Mária–Némédi Dénes–Rényi Ágnes 1990: Népesedési viták Magyarországon 1960–1986. In *Népesedési viták Magyarországon, 1960–1986. A KSH Népességtudományi Kutató Intézet tudományos vitáulése. Budapest, 1988. június 2.*, Budapest: KSH Népességtudományi Kutató Intézet, 1990, 13–125. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf632.pdf
- Herédi Gusztáv 1971: Tűnődés gyermekről, családról. *Korunk*, 1971, 9, 1291–1304. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf591.pdf
- Herédi Gusztáv 1978: Állandó kérdésünk: a népszaporulat. *Korunk*, 1978, 1, 28–30. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf593.pdf
- Herédi Gusztáv 1986: Az élet érdekében. Házasságról, családról, gyermekről, elfogultan. In *A Korunk Évkönyve*, Kolozsvár, 27–52. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf603.pdf
- Horowitz, Donald 1975: Ethnic Identity. In Glazer, Nathan–Moynihan, Daniel P. (eds.): *Ethnicity: Theory and Experience*, Cambridge–Massachusetts: Harvard University Press, 111–140.
- Horváth István–Magyar Nándor 1994: Belső választások lebonyolításának módszertanáról. *Szövetség*, 1994 május, 16–18.
- Horváth István 2002: A migráció hatása a népesség előszámítására. *Magyar Kisebbség*, 2002, 4, 24–35.
- Horváth István 2005: Változó környezet, állandó trendek? In *Erdélyi és Magyarország közötti migrációs folyamatok*, Kolozsvár: Scientia, 9–133. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf593.pdf
- Imreh István (szerk.) 1978: *Változó valóság*, Bukarest: Kriterion
- Kántor Zoltán 2000: Kisebbségi nemzetépítés – a romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio*, 2000, 3, 219–241.

Kiss Tamás 2002: A népességfogyás „kontextusa” - válasz Varga E. Árpád vitaindító tanulmányára. *Magyar Kisebbség*, 2002, 4, 36–59.

Kiss Tamás (szerk.) 2004: *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*, Kolozsvár: Kriterion–RMSZ Ügyvezető Elnökség

Kligman, Gail 2000: *Politica duplicității. Controlul reproducției în România lui Ceaușescu [A kettősség politikája. A szaporodás ellenőrzése Ceaușescu Romániájában]*, București: Humanitas

Kocsis Károly–Kocsisné Hodosi Eszter 1991: *Magyarok a határainkon túl a Kárpát-medencében*, Budapest: Tankönyvkiadó

Kósa-Szánthó Vilma 1974: Családszociológiai vizsgálat a sepsiszentgyörgyi Lícium lakónegyedben. *Korunk*, 1974, 1, 104–114 és 1974, 5, 578–594. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf594.pdf

Kovács Éva 2004.: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között*, Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet–Liliacrum Aurum

Köllő Katalin 2002: Tanácskozás a megmaradás stratégiájáról. Megállítható-e a magyarság létszámának csökkenése? *Szabadság*, 2002. július 13.

Kuczi Tibor 1992: Szociológia, ideológia, közbeszéd. In Kuczi Tibor–Becskeházi Attila: *Válóság '70*, Budapest: Scientia Humana, 9–113.

Lőrincz D. József 2004: *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*, Csíkszereda: Pro-Print

Lőrincz D. József é.n.: *A folklorizmus kutatás általános kérdései*. (Kézirat) <http://lorincz.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=55&p=4452>

Magyari Nándor László 2003: Közelítések a romániai magyar szociológia mai helyzetéhez. *Erdélyi Társadalom*, 2003, 1, 133145.

Mannheim Károly 1996: *Ideológia és utópia*, Budapest: Atlantisz

Mikecs László 1941: *Csángók*, Budapest: Szent István Társulat

Niedermüller Péter 1994: Paradigmák és esélyek avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika*, 1994, 13–14, 87–129.

Novák Zoltán 2005: A Magyar Autonóm Tartomány elitjének kialakulása és szerveződése. In Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*, Csíkszereda: Pro-Print, 380–398.

Nyárádi R. Károly 1998: *Erdély népesedéstörténete*, Budapest: KSH Levéltára. <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=466>

Oláh Sándor 2001: *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949-1962)*, Csíkszereda: Pro-Print

Oláh Sándor 2005: Kivizsgálás. Egy zűrzavaros történet álnok szereplőkkel. In Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*, Csíkszereda: Pro-Print, 287–305.

Pallas 1998: Oláhok. In „*A Pallas nagy lexikona*” CD-ROM, XIII. köt., Budapest: Arcanum Adatbázis Kft., <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/076/pc007671.html#2>

Pries, Ludger 2002: *The spatial spanning of the social: Transnationalism as a challenge and chance for social sciences*. International Workshop Transnationalism: New Configurations of the Social and the Space (September 6-7. 2002), Bochum: Ruhr-Universität

RMDSZ VII Kongresszusa 2003: Határozat a romániai magyar népesség helyzetének javításáról. <http://www.rmdsz.ro/images/documents/49/hu.pdf>

Rotariu, Traian 1993: Aspecte demografice în Transilvania la începutul secolului al XX-lea [Demográfiai aspektusok Erdélyben a XX. század elején]. *Sociologie Românească*, 1993, 2, 171–186.

Scott, James 1996a: Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika*, 1996, 23–24, 109–130.

Scott, James 1996b: Erős-e a hamis tudat? *Replika*, 1996, 23–24, 81–108.

Semlyén István (szerk) 1982: *Népességrobbanás – egyke*, Bukarest: Kriterion <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=599>

Semlyén István 1980a: *Hétmilliárd lélek*, Bukarest: Kriterion

Semlyén István 1980b: Országos és nemzetiségi népességgyarapodás. In *A Korunk évkönyve*, Kolozsvár, 41–87. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf598.pdf

Szabó Zsolt 1976: Irányított néprajzi gyűjtő-versenyek általános iskolás tanulókkal. In Kós Károly (szerk.): *Népismereti dolgozatok*, Bukarest: Kriterion, 73–84.

Szilágyi N. Sándor 2002: Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra. *Magyar Kisebbség*, 2002, 4, 64–96.

Toró T. Tibor 1994: Gondolatok az erdélyi (romániai) magyarság közösségi kataszterének összeállításáról. *Szövetség*, 1994 június, 14–17.

Toró T. Tibor 1999: Szövetségi belső választások: egyszerű tisztújítás vagy az „erdélyi magyar parlamentarizmus” rehabilitációjának kísérlete. *Magyar Kisebbség*, 1999, 4, 153–164.

Trebici, Vladimir–Ghinoiu, Ion 1986: *Demografie și etnografie [Demográfia és etnográfia]*, București: Editura Științifică și Enciclopedică. <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=609>

Trebici, Vladimir 1981: Dezvoltarea demografiei ca știință în România [A demográfia mint tudomány fejlődése Romániában]. *Viitorul Social*, 1981, 4, 651–666.

Trebici, Vladimir 1988: Demografia între știință și acțiune socială [Demográfia a tudomány és társadalmi cselekvés határán]. *Viitorul Social*, 1988, 1, 69–74.

Trebici, Vladimir 1989: Demografia între istorie și sociologie [Demográfia a történelem és szociológia határán]. *Viitorul Social*, 1989, 1 44–45.

Varga E. Árpád 1998: *Fejezetek Erdély népesedéstörténetéből*, Budapest: Püski

Varga E. Árpád 1998–2002: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992), I–V, Csíkszereda: Pro-Print.

Varga E. Árpád 2002: A romániai magyarság népességcsökkenésének okairól. *Magyar Kisebbség*, 2002, 4, 3–16.

Várhegyi István 1980: Város és etnikum. In *A Korunk évkönyve*, Kolozsvár, 173–186. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf597.pdf

Veres Valér 2002a: A romániai magyarság létszámcsökkenésének okai a 20. század utolsó negyedében. *Korunk*, 2002, 2, 4–18.

Veres Valér 2002b: A romániai magyarok 2002. évi lélekszámáról. *Magyar Kisebbség*, 2002, 4, 97–108.

Veress Gyula 1957: A magyar Autonóm Tartomány népmozgalmának egyes kérdései. *Korunk*, 1957, 11, 1478–1483. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf588.pdf